

1763
1983/5

HONISMERET

A HAZAFIAS NÉPFRONT FOLYÓIRATA XI. évfolyam

J. L. N. V. 753

Eötvös József. Kriehuber litográfiája 1840-ből

1983/5

HONISMERET

A HAZAFIAS NÉPFRONT FOLYÓIRATA XI. évfolyam

TARTALOM

ÉVFORDULÓK

HAGVOMÁNY

VÁLTOZÓ HAZÁNK

TÁRLAT

TERMÉS

BESZÉLGETÉS

KRÓNIKA

<i>Tárkány Szűcs Ernő: Evszázados falutörvényeink</i>	3
<i>Timaffy László: A pávakörök közművelődési tevékenysége</i>	6
<i>Szentgotthárd 800 éves (Szabó László)</i>	11
<i>A dolhai csata emléke (Dr. Kovássy Zoltán)</i>	12
<i>Az al-dunai székely telepítés (Kósa László)</i>	15
<i>Hetvenöt éve született Hegedűs Lajos (Vértes O. András)</i>	17
<i>Bolgárok a honfoglalás kori Magyarországon (Fodor István)</i>	19
<i>Az Ipoli Pásztó falu pelikánja (Zalabai Zsigmond)</i>	24
<i>Pataki diákvilág a régi századokban (Hegyi József)</i>	28
<i>Három ismeretlen Lenkey-levél (T. Ágoston László)</i>	31
<i>Az első magyar vasútépítő hadosztály katonája voltam (Karacs Zsigmond)</i>	36
<i>Pest-Buda egykori és mai parkjairól (Balogh András)</i>	41
<i>Budapest parkjai (Sági István)</i>	45
<i>A Baranya megyei Rékavár (Dr. Kovács András)</i>	47
<i>Emlékezés Katona Mihályra, a magyar földrajztudomány megalapítójára (Soóky László)</i>	49
<i>A baji hordók (Stróbel Árpád)</i>	50
<i>Műemlékvédelem, önvédelem. Zádor Mihály egyetemi tanárral beszélget Deregán Gábor</i>	52
<i>Az ifjúság és a Honismereti mozgalom Fejér megyében (Lukács László)</i>	56
<i>Vas megye földrajzi neveinek összegyűjtéséről (Dr. Csizsár Károly)</i>	58
<i>Az Eötvös-emlékmű gondviselői (Németh Erzsébet)</i>	59
<i>Helytörténeti tudományos ülésszak Kisvárdán (Jávor Ágnes)</i>	60
<i>A Pécsvárad Várbarát Kör (Gállos Orsolya)</i>	61
<i>Három csángó népművész halálára (Albert István)</i>	63
<i>Honismereti Évfordulónaptár, 1984 (Horváth Gábor) (melléklet)</i>	
<i>Honismereti Bibliográfia (melléklet)</i>	
<i>A címlapon: Egérszög, református templom. Borsod-Abaúj-Zemplén megye (Kunt Ernő felvétele)</i>	
<i>Hornyák László rajzai a 14., 27., 35., 40. oldalon</i>	

A KÖVETKEZŐ SZÁMUNK TARTALMÁBÓL

Kós Károlyra emlékezünk – Emlékezés két kommunista mártírra: Sólyom Lászlóra és Szőnyi Tiborra – Az újabb hazai régészeti feltárásokról – A parasztháború előzményei Cegléden – Dinnyetermesztés Zsombokon – Néphagyományra nevelés a kecskeméti játszótérben – Debreczeni László nyolcvanéves

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Albert István tanár, Egyházaskozár – Balogh András, a Kertészeti Egyetem ny. docense, Bp. – Bíró Mártonné, a Városi Úttörőház igazgatóhelyettese, Szekszárd – Csizsár Károly dr., a Megyei Tanács V. B. művelődésügyi osztályának főelőadója, Szombathely – Deregán Gábor, az MTI rovatvezetője, Bp. – Fodor István, a Magyar Nemzeti Múzeum osztályvezetője, Bp. – Gállos Orsolya, a Dunántúli Napló rovatvezető helyettese, Pécs – Hegyi József ny. gimnáziumi tanár, Sárospatak – Horváth Gábor, az ÁKV központi antikváriumának részlegvezetője, Bp. – Jávör Ágnes, a Megyei és Városi Művelődési Központ főelőadója, Nyíregyháza – Karacs Zsigmond, a MÁV Északi Járműjavító Üzemének tisztje, Bp. – Kovács András dr. ny. középiskolai tanár, Pécs – Kovács Zoltán dr. ügyvéd, Bp. – Kósa László dr., az ELTE Bölcsészettudományi Karának docense, Bp. – Lukács László, az István király Múzeum muzeológusa, Székesfehérvár – Molnár Imre, ny. gimn. tanár, Szigetvár – Németh Erzsébet, a Fejér megyei Hírlap rovatvezetője, Székesfehérvár – Sági István tanár, Bp. – Soóky László népművelő, Marcelháza – Stróbel Árpád ny. közgazdász, Tata – Szabó László, a Városi Tanács V. B. elnöke, Szentgotthárd – Száraz Pál építész, Nagyföldemes – T. Ágoston László, a Lapkiadó Vállalat rovatvezetője, Bp. – Tárkány Szűcs Ernő dr., az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának tud. főmunkatársa, Bp. – Timaffy László dr. ny. középiskolai tanár, Győr – Vértes O. András, az MTA Nyelvtudományi Intézetének tud. munkatársa, Bp. – Volly István dr. ny. tanár, Bp. – Zalabai Zsigmond, a Madách Könyvkiadó szerkesztője, Pozsony.

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI

ÁGOSTON LÁSZLÓ (elnök)
FRANK TIBOR
GAZDA ISTVÁN
HALÁSZ PÉTER (szerkesztő)
HAVAS GÁBORNÉ
JUHÁSZ RÓBERT (felelős szerkesztő)
MORVAY PÉTER
OLSVAI IMRE
SÁNDOR LÁSZLÓ
SZABÓ FERENC
SZÉKELY GYÖRGY (főszerkesztő)
SZIKOSSY FERENC
TIMAFFY LÁSZLÓ
TÓTH GÁBOR
TÖLTÉSI IMRE
TÖRÖK LÁSZLÓ (tördelő szerkesztő)

ISSN 0324-7627. Kiadja a Lapkiadó Vállalat, Bp. Lenin krt. 9-11. Felelős kiadó: Siklósi Norbert igazgató. Szerkesztőség: 1360 Budapest, Belgrád rkp. 24. Telefon 182-855. Szerkesztőségi órák: hétfő 14-16 óráig. 83 2309 Pannon Nyomda, Veszprém. Felelős vezető: Danóczy Balázs.

Terjeszti a Magyar Posta – Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivatalokban és a Posta Központi Hírlapirodában (Budapest, V., József nádor tér 1. Levélcím: Budapest 1900) közvetlenül, vagy postai utalványon, vagy a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra való átutalással. Ára 6 Ft. Éves előfizetési díj 36 Ft. Külföldön terjeszti a Kultúra Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Postafiók 149).

Évszázados falutörvényeink

A helytörténeti kutatás a jogi emlékek feltárásában még alig merített valamit a lehetőségekből. A lábon álló tárgyi emlékek egy részét, mint például a középületeket, a pellengérek, a határhalmok köjeleit stb. számon tartja a műemlékvédelem, az igazságszolgáltatás és igazgatás eszközeinek (pl.: kaloda, mértékek, bírói pálcák stb.) szép eredeti példányai megtalálhatók a múzeumokban. Sok probléma mutatkozik azonban a jogi tartalmú irattal. Egy részük bekerült ugyan a levéltárakba, de a latin vagy a német jogi nyelv ismeretének hiányában – vagy a nehéz olvashatóság miatt – a kutatók idegenkednek a feldolgozástól. Nagyszámú irattal találkozhat még családi, községi és egyházi levéltárakban is, amelyeknek idővel – a helyi szakemberek ébersége ellenére is – rendszerint az elpusztulás a sorsuk.

Pedig ezek az íráskorok nagyon fontos, sokszor kizárólagos forrásai a magyar történelemírásnak, különösen a társadalom- és gazdaságtörténeti kutatásoknak. A jogi tartalmú okiratokból meglepően jól vizsgálható az a kérdés, hogy a valóságban, a nép mindennapi életében tényleg az állami törvényeket alkalmazták-e, vagy helyi jogi népszokások keletkeztek, amelyeket az emberek szívesen követtek. A falusi vagy mezővárosi bírónak egy-egy ítéletkézése önmagában is értékes lehet, mert a felmerült jogi eset kapcsán leszűr vélekedés, bölcselkedés, állásfoglalás tulajdonképpen mélyen belevilágít a közösség belső életében uralkodó szabályokra, a nép jogérzetére és -tudatára.

Az eseti döntések mellett még értékesebbek az elvi jellegű irányelveket, normákat rögzítő, általános szabályokat tartalmazó falukönyvi bejegyzések, az ún. *falutörvények*. Csak sejtjük, okirati utalásokból merünk rá következtetni, de a középkori falusi irattal szinte teljes elpusztulása folytán bizonyítani nem lehet, hogy a magyar falvaknak már a XIV. század óta kialakult és jól bevált szokásjogi rendtartásai voltak, amelyeket elsősorban emlékeztetben, de sokszor írásban is rögzítettek. A legrégebbiről írásban is fennmaradt falutörvényeink pedig éppen *négyszáz évesek*, és ez időszerűvé teszi, hogy falutörvényeink helyzetét röviden áttekintsük.

Hogyan keletkeztek a falutörvények? A falvak száma az akkori Magyarország területén a XVIII. század végére már elérte a tízezret. A lakosságnak jóval több mint a fele, hozzávetőleg 60%-a élt falun, és ők termelték a nemzeti jövedelem mintegy 65%-át.

Ezt a statisztikai fölényt és gazdasági túlsúlyt azonban korlátozta a korabeli közép-európai viszonyoknak megfelelő társadalmi-jogi eszközök útján a földesúri hatalom és a vármegyei ellenőrzés. Falutörvény létrehozásához községi önállóságra, ún. *autonómiára* lett volna szükség, ami a falvak esetében csak annyira érvényesülhetett, amennyiben azt a földesúr vagy a vármegye megengedte. Ezek érdekeitől, tetszésétől függően nagyon sokféle lehetett a falvak állapota, szokásjogi rendje.

Különösen a jobbágyközségek helyzete volt ebből a szempontból rendkívül nehéz, amelyek kiváltságokra nem nagyon hivatkozhattak. Jogaikat és kötelezségeiket, a szolgáltatások módját és mértékét, egyes jogkörök átruházását a földesúr bevált jogi formákban, a hírhedt urbáriumokban rendezhette, amelyek tartalmát leginkább egyoldalúan, önkényesen szabta meg. Nem állt érdekében, hogy a falvak még falutörvényekkel is nehezítsék kormányzási lehetőségeit.

A földesurak csak nagyon kivételesen, súlyos termelési, katonai, társadalmi okok miatt engedték megkötni a kezüket, különleges szabályzatokkal, mint pl. a falutörvényekkel. Találunk azonban szerencsésebb helyzetű községeket is, amelyek elérték, hogy földesuruk az alulról kezdeményezett rendtartást – leginkább az urbárium helyett – elfogadják, jóváhagyják. Itt már a kétoldalúságnak bizonyos jelei mutatkoznak, mert nemcsak a rendtartás témáinak a meghatározásánál érvényesült a falu akarata, hanem a szabályozás tartalmában is. Közös munkát ez tehát leginkább, mert a helyi viszonyokat illetően a jobbágyok bevált gyakorlatát foglalták a falusi kódexbe – feltéve, hogy ez nem volt ellentétes a földesúr törekvéseivel. Egész korai példa erre a Forró község, amely 1601-ben a földesura, Kassa város színe elé új rendtartást terjesztett, mert volt ugyan korábban is „a falu akaratjából és az uraság akaratjából, de az pogányok (tehát a törökök) miatt elveszett...”

A jobbágyközségekhez hasonlóan a nemesi községeknek is fontos érdekeik fűződtek a belső életüket meghatározó okirat, a falutörvény elkészítéséhez. Ezzel féltve őrzött kiváltságait, önállóságukat igyekeztek megvédeni az országrésznyi földbirtokon gazdálkodó, országos méltóságokat betöltő, szomszédos főnemessel szemben. A földéhes és olcsó munkaerőre vágyó nagybirtokosok minden alkalmat megragadtak, hogy a kismeseket úrbéri szolgáltatásra kényszerítsék. Elég ok volt, ha a községüket a török szorongatta és védelemre szorultak, vagy valami gazdasági segítséget kértek, a nagyúr mindjárt olyan okiratot is követelt tőlük, amelyben alávetették magukat földesúri jogának. Így kerültek – többek között – földesúri hatalom alá az egykor katonai határrőr szolgálatuk folytán kiváltságos őrségi és hétfalusi (barcasági) magyar falvak.

A XVI. század elejétől a királyi hatalom gyengülésével különösen megerősödtek az ilyen jellegű földesúri támadások a szabad paraszti falvak meglevő autonómiája ellen. Mohács után pedig a két király párthívei egymást gyanúsították az ellenséggel való cimborálás bűnével, s mindig a kisebbek lettek a vesztesek. A bajba került községek hiába fordultak a királyhoz, a vármegyéhez, az egyházhoz, segítséget ritkán kaptak.

Pedig egy falu ősi, főleg írásba is foglalt szabadsága még a legnehezebb időkben is jelentett valami kis védelmet az állami és a földesúri nyílt, brutális támadásokkal, jogi visszaélésekkel szemben. A lényege az volt, hogy a falu lakói együttesen, viszonylagos önállósággal igazgatták területüket, oldották meg a közös gondjaikat, szabadon választották meg előljáróikat. Életvitelükre maguk alkothattak szabályokat, amelyek sokszor – a középkor feudális viszonyai között – erősebbek lehettek a törvénnyél is; ezért is nevezték az ilyen szabályokat „falutörvény”-nek. Ellátták a rendészeti feladatokat, és gazdálkodásuk módjára senki nem szólhatott bele. Minden külső hatalmi törekvessel szemben hatékonyan tudtak védekezni, ha jogállásukra, belső rendjükre, az ítélkezés és az igazgatás módjára, a határhaználatra, a közös haszonvételek megosztási módjára, a tilalmasokra és a büntetésekre stb. jól megfogalmazott rendtartást mutathattak elő. Ne feledjük, hogy az okiratok tisztelete régebben sokkal nagyobb volt, mint napjainkban. A falutörvényt több példányban állították ki, hogy szükség esetén legalább egy példányt elő tudjanak venni. Jóváhagyatták a földesúrral, nemesi községben pedig a vármegye kiküldöttje előtt valamennyi kismes aláírta.

Az egykori Magyarország területéről ismert falutörvények vagy a csak kivonatban fennmaradt ilyen jellegű okiratok száma meghaladja a százat, noha máig sincsenek tisztességesen összegyűjtve. Jól több, mint a felük nyomtatásban is a kutatás rendelkezésére áll. Okirati utalásokból meggyőződéssel következtethetünk arra, hogy a levéltárak mélyén még nagyon sok falutörvény lappang.

A legrendszeresebbek és legrangosabbak kétségtelenül a *székely falutörvények*. Létrejöttük célja ugyancsak a falu jogának védelme, az idegen földesúri hatalmaskodás, beavatkozás elhárítása volt. A Székelyföldet ugyanis évszázadokon keresztül csak a székelyek birtokolták, itt a király földet nem adományozhatott, tehát a földesúri rendszer csak töredékesen valósulhatott meg.

Tragikus fordulat következett be a falvak önállóságát illetően is a székelység 1562. évi, nagy forradalmi megmozdulásának leverése után. A fejedelmi hatalom följük kerekedett, a bűnösnek talált székelyek földjére idegen földesurak telepedtek. Ezek következtében a Székelyföldön is erőre kapott a rendiség, a nemzetségeket háttérbe szorították az új földesurak, megjelent és tömegessé vált a jobbágyság, amelynek alkotórészei az elszegényedett volt szabad parasztokból és az Erdély egyéb tájairól idetelepített munkásokból kerültek ki.

Elmúlt a régi, híres, egyetemes székely szabadság korszaka, és a földhöz jutó új fő- és köznemesek a régi földjogokat, a földközösség hasznait a maguk részére igyekeztek kisajátítani. Ez azonban nem ment simán, mert az erdélyi fejedelmek hamar rájöttek, hogy az egykori szabad székelyek fegyverviselő rétegeit nem nélkülözhetik, tehát pártfogásba kényszerültek őket venni. Így az új földesurakkal szemben az ellenállás is erősebbé válhatott, és ebben fontos szerep jutott minden írásbeli bizonyítéknak, így a falutörvényeknek is. Segítségükkel a székely falvak igyekeztek fenntartani a falusi önrendelkezés hagyományos formáit. Ezt a küzdelmet tükrözik a székely falutörvények.

Az első két falutörvény 1581-ből a Székely Oklevéltárban olvasható, az utolsó 1775-ben keletkezett. Feltehető, hogy a különböző viszályok megelőzésére a XVI. század második felétől nagyon sok falu alkotott hasonló törvényt, ezek közül azonban alig maradt fenn néhány. Arra is következtetni merünk, hogy már korábban is létezhetett falutörvények, amelyek okiratai időközben elvesztek. Bizonyosra vehető, hogy az új szabályzatok a régi falutörvények végzéseit igyekeztek a megváltozott körülmények között éppen az idegenek törekvéseivel szemben átmenteni. Gyergyóújfalu 1581-ből származó falutörvényének több kitétele is éppen „a régi székely szabadság” idejére utal. Elevenítsük fel e régi székely falutörvény néhány artikulusát (cikkét):

„Minden ember, ki lovát az tilalmasban tartja, ennek előtte való törvényünk szerint nyűgben s kötélén jó módon tartsa, ha valami módon elszalad és megesküszik az ember rajta, hogy jó módon tartotta, a kárt megfizesse, de bírságot ne fizessen, de ha meg nem esküszik, annak a bírsága den. 12, éjjel pedig, ha valaki lovának a kötélit elorozzák, az ember megesküszik, hogy elorozták, az kárt megfizesse, a hajtópénzt is, de bírságot ne fizessen, ha pedig más ember lova miatt szalad el és megbizonyítatik, minden fizetés arra szálljon.”

„Mindeneknek ha jó módon az tizenkét hűtös bírák gondot nem viselnek, ami az ő tiszteket nézi és valaki a királybíróknak panaszt téssen és megbizonyittatik, hogy a bíráknak vigyázatlanságok miatt lőtt a kár, az bírákra száll az tizenkét forint és a falu tisztán marad minden büntetéstől.”

„Mivelhogy az falunak végezése volt még a régi székel szabadságnak idejében is, hogy senki az falu határában mezőn, erdőn, falun is falu nélkül örökséget ne foglaljon magának, hanem falutól kövesse, ha az teljes falunak adhatája lészen, meglássák azt a helyet, de a falu engedelmiből örökösítse, de ha csak maga gondolatjából megyen rá, a falunak vesztszen minden marhája, az örökség is, ennek pedig mindenkor három törvénnyel való tilalma volt, ebben pedig a teljes falu előtt lőtt törvény mind a hűtös bírákkal együtt, a háromtörvény ellen három tilalom, azaz 9 grán marad az az oly ember, hogy az falu végzésének engedetlen volt.”

Más falutörvények a faluközösség újabb és újabb oldalát mutatják be, emlékeit tárják elént meglepő gazdagságban. Néhány kiragadott példa meggyőzhet erről bennünket. Megtudjuk pl., hogy a székely községben, Kisborosnyón 1724-ben „szeriben” folyt a hűtösség, de ugyanígy a határpásztorság is, a közeli Szotyoron még a bikához is. Itt a bíró minden esztendőben köteles volt hétszer megesketni minden embert „az kert gabona lopásért... úgy marhájjával tilalmasban járásért szolga legényeket is...” A szotyori falutörvény a nyomkövetési kötelezettségben való közreműködést is kötelezővé teszi a következő megfogalmazásban: „Ha valaki csengetne és az Falut nyomra hívná, hogy kára vagyon, és valaki el nem menne...”, büntetést fog szenvedni.

Figyelemre méltó és a korai jogi propaganda meglétére utal, hogy Alsócsernáton (Háromszék megye) falutörvénye 1716-ban tizenhatosoros rigmusban örökítette meg a szabályozás előnyeit. A törvényeknek versben való iskolai tanítására érdekes példa ez. A vers szövege a következő:

*A mi jó Atyáink a jámbor Régiek
A Törvényt mondták a Város Lelkinek
Annélkül fenn állni nem lehet senkinek
Szükséges hát lenni Falu Törvényinek*

*Ehez tartsa magát jámbor s tsintalan
Vakmerő és nyakas bátor s bátortalan
Erős és erőtlén Gazdag s gyámoltalan
Örökkös jövevény tudós bölts s tudatlan*

*Törvény és igazság ebből ki mondassék
Ki mire lessz méltó consideráltassék¹
Vétségtelen igaz meg szabadítottassék
A vékes és bűnös meg bírságotlansék*

*Fű, Fa, Vetés tiltva s a Falu Uttzája
Falu Gyümölsének s kertjei karoja
E könyvben van írva modja és poenája²
Itt meg találhat ja a Falu Bírája.*

A székely falutörvények lényegében a falusi közösségek belső rendtartásai. A két elsőre, az 1581-ből származó, már idézett gyergyóújfalusira, valamint az ugyanezen év „pünköst nap után való kedden” kiadott, a sepsi széki Zalán községből származottra azért tekinthetünk kellő tisztelettel, mert több mint négyszáz esztendővel ezelőtti keletkeztek, és a magyar falusi írásbeli szabályalkotás fennmaradt legrégibb emlékei közé tartoznak.

E két fontos falutörvény fennmaradása is a véletlenen múlt. A gyergyóújfalui egy XVIII. századi másolatban maradt fenn, amelyet *Kelemen Lajos*, a neves kolozsvári levéltáros, még fiatal tanárjelölt korában jegyzett le. A zaláni falutörvényt pedig egy zágoni birtokos, *Szörcey Vince* iratai között találták meg, és még szerencse, hogy idejében lemásolták, mert az eredetit halála előtt több más irattal együtt elégette.

Más módon is pusztultak el falutörvények. A Székely Nemzeti Múzeumban egykor harmincnegyet őriztek, közülük harmincöt a második világháború folyamán elszállítás közben Zalaegerszegen megsemmisült. *Imreh István* kolozsvári professzor, aki a falutörvények legkitűnőbb ismerője, az ismert székely falutörvények számát hetven-nyolcvan darabra becsüli, de úgy véli, hogy nem reménytelen a további kutatás levéltári fondokban.

A falutörvényekhez tartoznak a gazdasági szakágak külön szabályzatai is, amelyekből valóban nagyon sokat lehetne publikálni, hogy a különböző foglalkozási ágak sajátos tevékenységeinek a jogi oldalát is jól megismerhessük. Ilyenek a szőlőartikulusok vagy hegytörvények, az erdő-, legelő-, halászati, vadászati, kerthasználoi („kertségi”), vásári, malom („malombeli” törvény) stb. szabályzatok.

S végül szeretnénk felvetni a *falutörvények egységes kiadásának* a gondolatát, mint fontos feladatot, amit más népek, például a dánok, a németek, az osztrákok, a svájciak, a svédek és részben más nemzetek is példászerűen megoldottak. *Tagányi Károly*, *Szabó István*, *Wellmann Imre*, *Imreh István* és *Belényesi Márta* gondos előmunkálatai az ilyen nagyszabású vállalkozáshoz már megteremtették a feltételeket, és talán a mecénás kiadó sem várat sokáig magára.

¹ megfontoltassék

² büntetése

A pávakörök közművelődési tevékenysége

A Hédervári Pávakör működésének példáján

1. A Győr-Sopron megyei Hédervár, az egyik legszebb vízi tájunk, a Szigetköz közepén, a Mosoni-Duna bal partján terül el. Egyik legrégebbi településünk; okleveleink már a XIII. században említik. A hagyomány szerint még Géza fejedelem adományozta e tájat Hederich és Wolfger német lovagoknak, akik itt földvárat építettek, a Kisző nevű magaslaton pedig temetkezési kápolnát emeltek. A földvárat favár, majd a középkor végén kővár követte. Ennek szép gót folyosója ma is megvan, a barokk korban tetézték meg két emelettel. Így egyik legszebb kis vidéki kastélyunk. A kialakult település a Héderváry grófi uradalom, s egyúttal az egész Szigetköz központja lett. Ez rányomta bélyegét a község fejlődésére, népeletére. Évszázadok óta együtt élt itt jobbágy, zsellér a kisnemesi közbirtokosság tagjaival, s a jobbágy-felszabadítás után új szintet hozott a társadalmi képbe az uradalom cselédeinek kialakult rétege. Ez a sokszínű társadalmi tagozódás tette sokszínűvé néphagyományát is, s itt éppen a társadalom rétegződésének megfelelően lehet jól tanulmányozni.

Hédervár néphagyományai – köztük a szokások, a verses és prózai népköltészet – szorosan kapcsolódnak a kialakult életmódhoz. A századvégi vízszabályozásig a természeti törvényeknek engedelmeskedő Duna szabott korlátokat az emberi életnek, s a nép csak alkalmazkodni tudott hozzá. Földet művelni csak a megismétlődő áradásokból kiemelkedő magasabb szigethátakon lehetett, így a termelés a „két és három nyomásos” művelési kényszer következtében kezdetleges volt. A határ nagy része az uradalomhoz tartozott, s a nép a porták körüli kis kertekben termelte meg szükségletét, ahogyan a földrajzi nevek megőrizték emlékét: Búzaskertek, Kendereskertek, Zsellérkertek stb. A kertészkedés régi hagyomány volt itt, s oklevelek is említik a zöldséges- és gyümölcsöskerteket. A vízjárta határ nagy része állattartásra volt alkalmas, s ez adott földrajzi alapot a gazdag pásztorhagyományoknak. A belső legelőkön grófi és paraszti gulyák legeltek, s ide csapták ki éjszakára az igás jószágot is legelni. A külső határrészekben, vízjárta réteken, erdők tisztásain szigetről szigetre úszva, vándorló pásztorodás alakult ki. Fejő- és növendék-gulyák, vegyes csordák, grófi ménes, uradalmi és paraszti kondák legeltek itt tavasztól őszig, s a XIX. század közepéig még télre se mentek haza, hanem kint, szállásokban tanyázott a jószág, a hagyományos félslajaj tartásnak megfelelően. A vizeket halászkok járták, s bokrokba tömörülve, hagyományos szerszámokkal fogott zsákmányukat gyékénybe csavarva és kosarakban, fejen, háton vagy talicskán vitték Győr, Magyaróvár piacaira, szekereken pedig Pozsonyba, sőt Bécsbe is. A Duna-ágak vándorai az aranyászok voltak, ősi szerszámaikkal mosták a Duna főenyéből a sáráranyat. A határt pedig böngészők járták, „mezzei emberek”-nek hívták őket, s összegyűjtöttek mindent, növényeket, csíkot, madártojást, amit csak a rét, erdő adott. A Duna-ágak partja mentén hajómalmok kelepeltek, s ennek a régi céhes időkbe nyúló molnáreltetnek Héderváron is megvannak a hagyományai. Így élt a nép itt a természetes tájban, s ebből az életből fakadtak a Dunáról, tájról, halászkokról aranyászokról, pásztorokról, molnárokról, mezzei munkákról szóló népdalai, mondái, szokásai, amik újjáélednek most a Pávakör tagjainak ajkán, bemutatóin.

A múlt század végi Duna-szabályozás, ármentesítés a régi természetes tájat megváltoztatta, s az emberi tudás, szorgalmas munka a Szigetköz is ún. „kultúrtájjá” alakította át. A vizektől elhódított területeken, rétfeltöréssel, erdőirtással megnövelt szántóföldeken az országos átlagot jóval túlszárnyaló mezőgazdálkodás fejlődött ki. A kertészkedés kiterjedt a szántóföldekre is, és káposzta-, paradicsom-, paprikatermelésük országos hírévé lett.

Az állatok istállóba szorultak ugyan a legelőkről, de tartásuk megindult a korszerű állattenyésztés útján. Összeszűkült a pásztorelet, megfogytak a hagyományos munkájú halászkok, megszűnt az aranyászás, a dunai malmokat kiszorította a vízőrlő az ipari fejlődés, s megváltozott az emberek élete. A legnagyobb társadalmi átalakulást a felszabadulás hozta meg Hédervár számára is. A földreform földhöz juttatta a „grófi szérű” cselédeit, a zselléreket, a paraszti társadalom legrászorultabb rétegeit. Hősi elszántsággal láttak munkához, új életük megalapozásához, s végül is a körülmények, a korszerűsödés követelményei elvezették Hédervár népét is a szocialista szövetkezés útjára. Azóta egyre jobb eredményeket érnek el a termelésben, s ezzel összhangban korszerűsödik, civilizálódik életük. A régi házak egészséges, új lakások váltják fel, a szobákban új bútorok, a háztartásokban gépek könnyítik meg a munkát, s egyre több helyen gépkocsi áll a szin alatt. Rádiója, televíziója szinte mindenkinek van, folyóiratok, könyvek töltik meg a polcokat. A megváltozott életkörülmények között viszont megszűnt a régi, hagyományörző, átörökítő tevékenység. Szűkséggé vált a népi kultúra értékeinek megőrzítése, átmentése a jövő nemzedékei számára. Érezte ezt maga a nép is, s így indult el belőlük, magából a népből, lelkesedésükből a szándék a pávakör alakítására.

2. A Hédervári Pávákör 1973. november 26-án alakult meg a községi Rózsa Ferenc Tsz pártfogásával, *Hujber Gézáné*, s az alapító tagok lelkes szervező munkája nyomán, *Zentai János* helybeli pedagógus vezetésével. Kezdetben asszonykórusként működött, férfiak csak később kapcsolódtak be a munkába. 1975-ben *Pálföldi Rudolfné* zenetanár vette át a kör irányítását, aki Győrből járt ki a próbákra. A tsz anyagi támogatása tette lehetővé, hogy a Kisalföld népi motívumaiból tervezett szép himzett blúzban és kék színű ruhájukban léphettek pódiumra. Már a kezdeti időkben is szép sikerrel szerepeltek a tsz és a község ünnepélyein: zárszámadáskor, április 4-én, május 1-én, a helybeli általános iskola és kollégium fennállásának 25 éves évfordulóján. Részt vettek Kapuváron a megyei pávakörök találkozásán a szigetközi napokon, valamint a környező községekben: Darnózselen, Lipóton szerepeltek, s az écsi pávakörrel építettek ki baráti kapcsolatot. Műsoruk főképp a *dr. Barsi Ernő*, *dr. Timaffy László* és *Oeller Ottó* által gyűjtött szigetközi népdalokból, valamint országosan ismert népdalcsokokból állt.

1976-ban egyesültek a környező községek termelőszövetkezetei, s ettől kezdve az egyesült Szigetközi Csehszlovák–Magyar Barátság Tsz vette át a pávakör támogatását. Ez a nagy szövetkezet kiemelkedő termelési eredményei mellett példamutatóan gondoskodik tagjainak művelődéséről, az öntevékeny művelődési csoportok támogatásáról. A Hédervári Pávákör művészeti vezetője *dr. Timaffy László* győri tanár lett, aki feleségével együtt jár ki minden héten csütörtökön a próbákra. A pávakör azóta klubszerűen működik, és az éneklés mellett asszonyai, leányai kézimunkáznak is. Felélesztették a régi szigetközi, rábaközi népművészet motívumait *dr. Timaffy Lászlóné* irányításával. Az öntevékeny kulturális munka új lendületet kapott.

Az új lehetőségek között kiterelbényesedett a kör közművelődési tevékenysége. A pávakörök célkitűzésének megfelelően közösen kutatjuk, gyűjtjük a község népi hagyományait: népdalait, mondáit, szokásait, s ezeket felújítva továbbadjuk az újabb nemzedéknek. A tagok létszáma évről évre 37 és 45 között mozog, ebből férfi 10, gyermek 15, és a nagyszülők, a szülők együtt énekelnek, dolgoznak gyermekeikkel, unokáikkal. Így gondoskodunk az utánpótlásról és a hagyományok átadásáról nemzedékről nemzedékre. Valóban olyan ez az öntevékeny művészeti együttes, a három nemzedékevel, mint egy nagy család. Az évek során már értékes hagyományanyag gyűlt össze a pávakör repertoárjában, ami eleven része lett a község szellemi életének, sőt termékenyen hat a közeli és a távolabbi községekben is, ahova szerepléseink során ellátogattunk.

A pávakör szervezése, működése természetesen nem ment zökkenők, nehézségek nélkül. A kezdeti időkben a falu közvéleménye idegenkedve, sőt csúfolódva nézte a kör tevékenységét, és tagjait „pulykások”-nak gúnyolta. Néhány alapító tagnak ezért el is ment a kedve, és kimaradt a munkából. Mindig akadtak azonban lelkes, új tagok, akik a kimaradtak helyére álltak. Sok sikeres szereplés kellett ahhoz, hogy a falu szemlélete megváltozzék, s már büszké a pávakör sikereire. Egy-egy helyi műsorán megtöltik a termet, és napokig beszédtéma a munkahelyeken, a családokban egy-egy újabb bemutatott népdal vagy felelevenített népszokás. Még a szomszédos községekből is jelentkeznének tagnak, szeretnének a pávakörbe lépni. Helyben viszont nagyon nehéz a KISZ-es korú fiatalok megnyerése. Alig néhányan kapcsolódtak be eddig a kör életébe, inkább csak azok, akik már általános iskolás korukban is tagok voltak. Ennek a korosztálynak már egészen más az érdeklődési köre.

Probléma az is, hogy a tagság lelkes ugyan, de hanganyag tekintetében nem mind kifogástalan. Hiányoznak az igazán jó női és férfi szólóénekesek. Van ugyan egy-kettő, de több kellene. A jó hangúak kénytelen magukat. Elvünk viszont az, hogy nem könyörgünk senkinek, csak az járjon közénk, aki szívesen teszi, és nem vezetjük be a „sztárkultusz” sem. Itt mindenki egyforma családtag. A gyengébb énekeseket éppúgy szívesen látjuk, mint a jó hangúakat, ha lelkesen, szívesen jönnek. A pávakör nemcsak énekkar, ennél sokkal több a feladata. És mi a hagyományok ápolását, a nép ízlésének, művelődésének fejlesztését legalább olyan fontos feladatnak tartjuk, mint a művészi színvonalat. Ezzel ugyan nem minden zsűri ért egyet, és például a legutóbbi országos minősítésen hibának rótták fel a csak énekkari szempontokat néző zsűrielnök, hogy gyengébb hangú szólolistákat is szerepeltetünk. Belenyugodtunk, mert olyan kalappal köszön az ember, amilyenje van, és mi nemcsak a zsűrinek működünk. A hasznos tanácsokat megfogadtuk a fejlődés érdekében – viszont az is jó volna, ha zsűriészkor olyan zsűritagokat kapnánk, akik nemcsak az énekkari szereplést nézik, hanem tisztában vannak a pávakörök nagyon fontos hagyományörző, közművelődési szerepével is.

A tagság összetart. Közösen beszéljük meg a problémákat, a terveket, szerepléseket, a kapott bírálatokat. Megvitatjuk műsoraink sikereit, hibáit, s közösen szűrjük le a tanulságokat. Nem engedjük megbontani ezt a családi összetartást. Visszamondtunk már pl. olyan külföldi szereplési lehetőségeket, ahova csak válogatott „kamara”-kórusall mehetünk volna. Az ilyen megkülönböztetések megsértik a tagság többi részét, s széttölesztik az öntevékeny együtteseket.

Sértődések, szörfölődések természetesen előfordulnak a tagok között. Ezeket igyekszünk elsimítani. Eleven, személyi kapcsolatot tartunk fenn mindenkivel. Részt veszünk örömlükben, pl. névnapján mindenkit virággal, dallal köszöntünk – de együttérzünk velük bánatukban is, pl. családtagaik temetésén testületileg veszünk részt, vagy elhalt tagjainkat sírjuknál énekkel búcsúztatjuk. A nyári hónapokban szünetel a munka. Évzáróként mindig közös énekléssel egybekapcsolt vacsorát rendezünk, s évenként jutalomkirándulásra is visszük tagjainkat. Így alakul ki az a közvetlen, emberi kapcsolat, ami összetartja a pávakört, és lélektani alapot ad az eredményes munkához.

3. Ezután nézzük meg részleteiben is a Hédervári Pávakör közművelődési tevékenységét, azt az értékes szellemi hagyományt, amit munkánk során felszínre hoztunk, műsorra tűztünk és így megőriztünk.

Szokásaink, népköltészetünk végigkísérték az emberek életét a bölcsőtől a sírig, és szorosan kapcsolódtak a munkához, a jeles napok ünnepeihez. A pávakör is az élet teljességében foglalkozik velük. A családok között még élő bölcsődalok, ringatok közül a legszebbeket műsorra tűzzük. A gyermekjátékok gyűjtése, felújítása, előadása szoros része a kör munkájának, hiszen a gyermekek jelentős részét adják a tagságnak. Szívesen játsszák őket nemcsak a színpadon, hanem szabad idejükben is. Körbejárva éneklük a régi toborzók emlékét őrző játékokat: Ég a gyertya . . . , a László király emlékét őrző Lengyel László-gyermekjáték itt a dunai révésekhez kapcsolódik: Révész, révész, vigyél át a Dunán . . . Előkerültek a szomszédos községekre jellemző falucsúfoló rigmusok is. Felújítottuk a Balázs-járás farsangi hangulatú játékát és a régi termésvarázslás emlékét őrző pünkösdlőt, úgy, ahogy Héderváron a kör idősebb tagjai még játszották.

A felnővekvő, suttó gyermekek a Szigetközben „puhab”-nak hívják. Az esztendő egy napja nekik volt rendelve farsangfarkán, vagyis húshagyó kedden, hogy a hozzájuk illő leánykák megtáncoltathassák. Ez volt a puhab-bál régi szép szokása. Megállapodtak egy gazdával, hogy házánál tarthassák a mulatságot. Ott kirakodtak az első szobából, patkó alakban asztalt, székeket raktak be. Citerást vagy dudást is fogadtak. Egy pintes üveg borral végigjárták a külön házakat, s illendően hívták meg őket a puhab-bálba. Ott a hagyományos legényszervezet: a „legénycéh” tizedese vigyázott a rendre és tanította, nevelte őket a tiszteséges mulatásra. Ez, felújítva színpadon is, igen hálás műsorszámává lett a Pávakörnek.

A legénycéh vigyázott az ifjúság rendjére, amit íratlan törvények, a céheséletből ittmaradt szokások szabályoztak. A puhaboknak nem volt szabad a kocsmá tájékára se menni, lányok házhöz járni. Akit tiloson fogtak, annak ökörigán vagy létrafokon kellett átmásznia, mialatt pálcával verték a fenekét, a visszaesőket pedig a vályú vizében megfürösztötték. Alig várta tehát minden serdülő legényke, hogy „beköröszüljék” a legénycéhbe, vagyis egyenlő jogú tagja lehessen a falu fiatalságának. A legénnyé avatás nem életkortól függött, hanem a munkától: együtt kellett dolgoznia a legényekkel. Hédervártól legénypórbát is kellett tennie: kaszált, lovakat hajtott, telt ladikkal járt a Dunán, és teli zsákokat kellett a padlásra felvinnie. Ezután kérhette meg édesapját, hogy fizesse be a „legénycéht”, vagyis egy fertál (12 liter) bor árát. Az avatást itt farsangfarkán, húshagyó kedden tartották hagyományos szertartással, amit a pávakörrel felújítottunk. Még annyit, hogy külön céhbe tömörültek a falu, és külön az uradalmi major legényei, s mindegyik társaságnak megvolt a maga kocsmája. A legénycéh erkölcsi tekintélyére jellemző az is, hogy az uradalomban fél kommcio járt a serdülőnek, s csak a legénnyé avatás után kapott teljes bért.

Szép szórakozása volt a fiataloknak, hogy vasárnap összefogódzva, dalolva járták az utcákat, majd kinn a réten táncol fejtezték. A majorban pedig hétköznapi esténként, munka után is összgyűlt a fiatalok a kút köré, ott énekeltek, szórakoztak, legtöbbször citeraszó mellett. Itt énekeltek ki a szerelmeseket, itt éltek szép párosító népdalaink. Az egyik legegényibbet műsorunkon is bemutatjuk. Körbekapaszkodva táncolnak a fiúk, lányok, a kiénekelte pár beáll a középre, ott táncolnak, és csókkal fejeződik be a játék. A dal maga népköltészetünk igen értékes, szimbólumokkal teli alkotása: Kivirágzott a díofa . . .

Az udvarlásnak legtöbbször házasság lett a vége. Lakodalmas szokásaink talán a leggazdagabbak a Szigetközben is. A hédervári lakodalomnak néhány szép hagyományát felújította a pávakör is, és nagyon sikeres műsor vált belőle. Kiemelném itt az egyik legszebb lakodalmas népdalunkat, mert oly művészen fejezi ki az új életbe induló menyasszony érzelmait: Szépen szól a kis pacsirta hajnalban . . . – valamint a lakodalom befejezését, amikor a násznagy égő gyertyákkal táncolja körül az ifjú párt, mert lehet-e szebben kifejezni az életre szóló jókívánásokat, mint ahogy itt népünk tette?

A lakodalom után hamarosan ráköszöntöttek az ifjú párra a nehéz munkával telt hétköznapiak. Ezeket is igyekezett szebbé, elviselhetőbbé tenni a népköltészet. Segítette magát a munkát is, s a fáradt testben a lélek felüdülését. Hédervártól nagyon értékes, munkához kötődő hagyományokat találunk, és sokat tűztünk közülük a pávakör műsorára. Szerették a szénamunkát: a kaszálat, forgatást, gyűjtést, amit ma már a gépek végeznek. Egy igen szép szigetközi népdalunk szól róla, s benne a róza, mint a szerelem jelképe éppúgy él, mint a kisalföldi népművészet kézimunkáiban, fafaragásaiban: Ha kimegyek én a rétre kaszálni . . . A legnehezebb erőpróba: az aratás sem lehetett dalok nélkül. Ahogy *Sodó Lujzi* bácsi mondta a pávakörben: „a látástul, vakulásig tartó munka után talán haza se tudtunk volna vánszorogni, ha közbe

nem danoltunk vóna!" A végén aratókoszorút kötöttek, és azzal vonultak a gazda vagy az intéző elé, akinek még a „hálakévet” is átadták: egy csinos marokszedő lányt a learatott gabonába kötve. Ezt a szokást is felújítottuk a pávakörben *Gondárné Bözsi* néni szerint és hálás műsorszám lett belőle.

A nehéz mezei munkákhoz az uradalom summásokat is hozott Kelet-Magyarországról, akik a „nagy barakk”-ban laktak tavasztól ősziig, de esténként együtt énekeltek a kútnál a major fiataljaival. Télre ugyan hazamentek, de dalait elmaradtak és szájról szájra éltek tovább a hédervári „grófi szérún”. Ezen a címen foglaltuk össze őket, és így lett belőlük a pávakör értékes műsorszám. A dalokat a kör cselédsort is átélte tagjai hozták régi életük emlékeiből, s híven tükrözik a summások nehéz életét, sokszor forradalmi hangulatát.

Itt kell elmondanom, hogy a pávakör közművelődési tevékenysége hogyan segít a hagyományok gyűjtésében. Ásványrárórn szerepeltünk meghívásra a véradóknak adott jutalomműsoron. Énekeltek néhány summásdalt is. A szünetben odahívott asztalához egy idős néni, fiatal korában ő is summás volt, hogy a „Héderváron ugatnak a nagy kutyák” kezdetű dalunknak még egy strófáját tudja. Így került a dal végére a legértékesebb szövegrész: Intéző úr zárja be a magtárát . . .

A nagy mezőgazdasági munkák után a gyorsan sötétedő őszi s téli napok legtöbbször közösségekben végzett tennivalói következtek: a hangulatos kukoricafosztások huncutságaival, piroscső-zalogosdival, a tollfosztóesték pihe közé csempészett verébfiával, vidám áldomásával vagy a fonók dalos, mókás kézimunkásaival. E társas együttlétek voltak egykor a népköltészet, népművészet igazi melegágyai. A pávakörrel felújítottuk a régi hédervári fonók szép hagyományát. Összejöveleteinken asszonyaink a farszto napi munka után is ügyes kézzel hímezik szebbnél szebb terítőiket, párnáikat, a kisalföldi népművészet tiszta forrásából merített motívumokkal, de ápolják más tájak népművészetét is. Ez is nagyon fontos közművelődési tevékenységünk. Eredményeképp a hédervári új lakásokban egyre több az ízléses, szép kézimunka, s az igazi népművészet lassan kiszorítja az otthonokból a vásári giccset. A kézimunkák most már azonban nemcsak a lakásokat teszik szebbé, hanem a patronáló tsz irodáit is ezek díszítik, s jut belőlük ajándéku belföldre, külföldre egyaránt.

A fonóban, fosztásokon éltek a balladák, mesék, mondák is. Ezeket is új életre keltettük a Pávakörben. Először a Barna Janosi közsérm balladáját újítottuk fel Oeller Ottó gyűjtéséből, majd megtaláltuk a bárókissasszony és furulyázó juhászbojtár szerelmének szomorú történetét is: a Szedri báró Mariska balladáját. Tái jellegzetesség benne az, hogy itt Hédervárott és környékén úgy élt a nép ajkán, hogy a síron is győzedelmeskedő szerelmet szimbolizálja, hasonlóképpen az erdélyi Kádár Kata vagy a Három királygyermek balladájához. Még egy érdekesség: itt a balladákat úgy énekeltek, hogy a benne szereplő személyeket szólaltatták meg. Mi is úgy tűztük műsorunkra, ahogyan a pávakörös *Rédli Mili* néni emlékezett vissza rá gyermekkorai élményéből: „Még az én gyermekkoromban eljártunk ismerős házakhoz tollat, kukoricát fosztani. Igen jó esték voltak ezek. Aki tudott egy jó mesét, vagy valami érdekes történetet, az elmondta. Aztán nótáztunk rája. Igen szerettük az olyan énekeket, amik valami megható történetről szóltak. Ilyen volt a Szedri báró Mariskáról szóló is. Ha volt köztünk jó áriájú leány, az maga énekelte a Mariskát, egy legény meg a juhászbojtárt, egy másik a bárót, mi meg a többit énekeltek hozzá. Így igen szép volt.”

A fonóban, fosztásokon elmondott történetek közül is több került elő a pávakör tagjainak emlékezetéből. Prózaí népköltészetünk jellegzetes alkotásaiból felhasználtunk néhányat műsoraink színesítésére, egy-egy boszorkányostörténet, őseink hitvilágának emlékét őrző hiedelemmonda mindig sikerre számíthat a hallgatóság körében.

Az őszi-téli estékhez kapcsolódnak az ide eső jeles napok szokásai. A lucázás, betlehemezés, aprószenteki korbácsolás még ma is élő szokás néhány szigetközi községben. Hédervárott is ápoljuk ezeket a hagyományokat. Luca napján lepedőbe burkolt „szellemek”, Lucák járnak házról házra, állatalakoskodók kísérik őket medve, farkas, golya képében, teleszórják a konyhát szalmával, fölburrogatják a bútorokat, vesszővel megkurgálják a tyúkok fenekét, hogy jó tojók legyenek, és bőségarázsló rigmusokat mondanak: Luca-Luca kity-koly, akkora legyen a kendtek kolbásza, mint a Duna hossza, annyi csirkéje legyen a kendtek kotlójának, mint csillag az égen, akkora csőse legyen a Marinak, mint a bugyogakorsó stb. A lucaszék mondját itt is ismerik, mi *Nemethné Terus néni* szavaival illesztettük műsorunkba.

Egy szigetközi betlehemes játékot is másorra tűzünk, amikor advent idején időserűvé válik. Az a legértékesebb benne, hogy a pásztorok csörgősbottal táncolják körül a betlehemet, hogy a kis Jézus mellől elűzzék vele a rossz szellemeket: pogány rontásűzés a keresztény betlehem körül.

Véget ér egy esztendő, és egyszer véget ér az emberi élet is. A hagyományok viszont a sírig elkísérnek. Nagyon ősi gyökérrel halottas hagyományok találhatunk a Szigetközben. Még az elmúlt évtizedben is volt olyan család, ahol a haldoklót lepedőstől leemelték az ágyról, letették a földre, hogy a földdel érintkezve könnyebben tudjon meghalni. A gazda halálakor felverték az állatokat pihenésükből, nehogy alva találja őket a „bolygó lélek”. Temetéskor pedig kieresztették őket az udvarra, de vigyáztak rá, hogy ki ne menjenek a kapun a halott után. Mindenütt szép szokás volt a halott virasztása, hogy a népnyelv mondja: *verázsolás*. Énekelve, imádkozva virasztottak a ravatal körül. Mióta csak a temetőben ravatalozhatnak, otthon vagy a temetőben, másutt a templomban gyűlnek össze néhány órára, hogy a hagyományos régi imádságokat, énekeket elmondhassák. Énekeik *Illyés István*: Halottas énekek c. kétszáz éves könyvből valók. A pávakör idős tagjai még tudják őket, s egy költői szépségűt közösen is énekelünk tagjaink vagy hozzátartozóik temetésén: Mit céloz a halál ő mérges nyilával . . .

A temetőkről ugyancsak szép népdalaink szólnak. Az egyik legszebbet a pávakörben is szívesen énekeljük Barsi Ernő szigetközi gyűjtéséből: Darnózseli temető árokjában . . .

A szigetközi ember élete szorosan egybefonódik a tájjal. Nem csoda tehát, ha a Duna erdőkoszorúza ágaival, zátonyaival, holtágaival, nádasával benne él a nép költészetében. Nagyon szép dalok szólnak a szigetközi tájakról. A két legősibb dallamút sokszor már jellegként énekeljük a pávakörben: Fujdogál a szél . . ., Zátónyi Dunának sok hal van a vizében . . . A vizekhez kötődő régi életmód ma már megváltozott, de a népdalokban tovább él. A pávakörben is szívesen énekeljük a régi aranyaszok, pásztorok, vízimolnárok énekeit.

4. A Hédervári Pávakör repertoárja nem merül ki a helyi hagyományok továbbélésével. Énekeljük a szomszédos tájak, a Rábaköz, a Bakony népdalait is és az ország más tájainak népdalcsoportjait a Dunántúlról, Nagyalföldről, Palócföldről vagy Erdélyből. A népek barátságát úgy ápoljuk, hogy megtanuljuk más nemzetek népdalait. Patronáló szövetségünk a Magyar–Csehszlovák Barátság nevét viseli. Ezért elsősorban szlovák népdalokat tanultunk meg szlovák nyelven. De éneklünk még orosz, lengyel, német, horvát, bolgár, román, sőt finn népdalokat is, északi rokonaink nyelvén. Külföldi kapcsolatainkban, hozzánk érkező küldöttségek előtt azok a leghatásosabb pillanatok, amikor saját nyelvükön hallják felcsendülő népdalaikat.

Az egyszólamú éneklés mellett szeretik tagjaink a népdalkánonokat, a két- és háromszólamú európai kánonokat, és megtanuljuk Kodály, Bárdos kétszólamú népdalfeldolgozásait is. A több szólamú éneklés őszinte örömet szerez tagjainknak, és sikert arat hallgatóságunk előtt is.

Így él, így dolgozik a Hédervári Pávakör. Közművelődési tevékenységünk régen túljutott már a község határain. Hivatásunknak tartjuk ezt az értékes hagyományanyagot minél szélesebb körben továbbadni. Évenként átlagosan 10–12 alkalommal lépünk pódiumra, tehát szinte minden hónapra jut egy szereplés.

A Hédervári Pávakör a Szigetközi Napokon, Kímlén, a Művelődési Házban, 1979

Szentgotthárd 800 éves

Szentgotthárd hazánk délnyugati részén a három (magyar, jugoszláv, osztrák) határ találkozásánál fekszik. 1183-ban, III. Béla királyunk hívására a Franciaországból idetelepült cisztercita rendi szerzetesek alapították. A helység fejlődésében évszázadokon keresztül meghatározó szerepe volt a rend működésének. Az apátsági birtok nyújtott a környék mezőgazdasági lakosságának szűkös megélhetést, emellett az apátság támogatta a művészeteket és a kultúrát. Az apátságnak azonban hamarosan erős ellenfelei jelentek. A XV. századtól egyre-másra bérbe kényszerült adni bizonyos területeket világi földbirtokosoknak, akik hatalmukat később a ciszterek rovására ki akarták terjeszteni. Közülük a legerősebb és leghatalmasabb ellenfél a Szécsi család volt.

Szentgotthárd – fekvéséből adódóan – az átlagosnál jobban ki volt téve az ország birtoklásáért harcoló, egymással szemben álló felek küzdelmeinek. Különös jelentősége volt a XVI–XVII. századi törökellenes, illetve a XVIII. század eleji Habsburg-harcok idején. Szentgotthárd nevét ekkor megtanulta az ország, az 1664. évi csata emléke és tanulsága pedig az utókor emlékezetéből sem hullhat ki. Kevésbé közismert, de tény, hogy 1704-ben és 1705-ben Károlyi Sándor, illetve Bottyán János a település mellett jelentős ütközetben győzött az osztrákok ellen. A helység XVIII. századi élete a hazai társadalmi-gazdasági fejlődés kicsinyített mását mutatja. A második jobbágyság korában a nemesség országszerte nagy erőfeszítést tesz a kizsákmányolás fenntartására, illetve fokozására. Ez történt Szentgotthárdon is. Emellett a korabeli dokumentumok az apátsági uradalom és a mezővárosi jogállású település szakadatlan küzdelméről tudósítanak. Ez a század az apátság történetében is jelentős. 1734-ben az ausztriai heiligenkreuzi apátság szerzi meg a kegyúri jogot. Nagy építkezésekbe kezd, Róber Leó apát ad megbízást az 1740–1746 közt megépült rendház elkészítésére és a magyarországi barokk kiemelkedő teljesítményeként ismert templom (1748–1760) megépítésére.

A XIX. században kétféle törekvés tanúi lehetünk. Egyrészt a polgárosodás kiteljesedését láthatjuk, amelynek bizonyossága, hogy már 1843-ban bejegyzett olvasóegylet működött, 1893-ban megalapították a gimnáziumot, 1896-ban – a megyében Szombathely után elsőként – megtörtént a helység villamosítása, a századforduló tájékán pedig intenzív ipartelepítés folyt. A század második felében erőteljes magyarosítás indult meg Szentgotthárdon.

Szentgotthárdnak számottevő kézművesrétege volt, és a környezetében levő olcsó és jelentős mennyiségű szabad munkaerő is csábított és kedvezően hatott az ipartelepítésre. A századforduló körül sorra szerveződtek a gyárak: a dohánnyár, az órágyár, a selyemgyár, a kaszagyár és több, kisebb üzem. Az első világháborút követő trianoni döntés különösen érzékenyen érintette a települést, mert olyan községek kerültek Ausztriához és Jugoszláviához, amelyekből az itteni gyárak munkáltszámának nagy része került ki, a járási székhely iparosai, kereskedői megrendelők és vásárlók nagy számát veszítették el.

A felszabadulás után nagy lendülettel indult meg a demokratikus rendszer kiépítése. A megvalósult korszakos változás és fejlődés Szentgotthárd történetében sem hasonlítható egyetlen más időszakhoz sem. Pedig a dogmatikus 1950-es évek – a helység határ menti voltából és nem elhanyagolható mértékben német és szlovén nyelvi környezetéből adódóan – az átlagosnál is nagyobb megtorpanást okoztak. Így hát az igazi előrehaladás a IV. ötéves tervtől számítható. Szentgotthárd ma már városias, gazdagodó és országosan is számon tartott település.

A helység 5 társadalmi csoportjával csak mintegy 8500 embernek ad állandó otthont, de vonzáskörzetéhez 25 település mintegy 17 ezer lakója tartozik. Maga a szám sem elhanyagolható, de a vonzáskörzet sajátosságai miatt a helység társadalmi, politikai súlya és feladatai nagyobbak a számokkal kifejezhető átlagosnál. Szentgotthárd az Őrség kapuja, és ez a település vállalkozik arra is, hogy a magyarországi szlovénség

mintegy 5 ezer főt számláló közössége számára megteremtse a magas szintű kereskedelmi, egészségügyi, művelődésügyi alap- és középszintű ellátást. A vonzáskörzet etnikai sokszínűségét gazdagítja a 8-as számú főközlekedési út mentén levő Rábafüzes, Jakabháza, Rönök és Nemesmedves nem elhanyagolható nagyságrendű német ajkú lakossága.

Szentgotthárd munkástelepülés. 1900-ban a megye munkáslétszámának 39,5%-a településünkön dolgozott. Az utóbbi évtizedek kiegyensúlyozottabb ipartelepítése és a növekvő szintű infrastrukturális igény módosította ugyan ezt az arányt, de a helység aktív keresőinek (5500 fő) 65%-a ma is az iparban és az építőiparban dolgozik. Legismertebb üzemai a selyemgyár (1750 dolgozó), a nagy múltú kaszagyár (800 fő), amely ma a RÁBA Vagon- és Gépgyár egyik gyáregysége, a bútorüzem, a téglagyár és a divatárüzem. Vállalatai évente kb. 1,7 milliárd forint termelési értéket állítanak elő, eredményesen törekednek a korszerű követelmények teljesítésére.

Szentgotthárd jó színvonalú intézményhálózattal rendelkezik. Gyermekintézményeiben (80 személyes bölcsőde, egy 200 személyes tanácsi és egy 100 fős selyemgyári óvodában) minden, arra igényt tartó szülő gyermekét szívesen látják. Általános iskoláin kívül jó hírneve van a gimnáziumnak, néhány szakmában szakmunkásképzés is folyik. 1981-től önálló zeneiskolát szerveztek, amelyben 170 gyermeket nevelnek és tanítanak.

Az egészségügyi ellátást a négy orvosi körzet, a főállású üzemorvos és a kialakított gyermek- és anyavédelmi szolgálat végzi. Az ország második legnagyobb rehabilitációs kórháza működik itt, amelyben többnyire a szív- és érrendszeri, valamint a mozgásszervi betegségek utókezelése folyik. 64 személyes öregek napközi otthona áll az idősek szolgálatában és a fővárosi tanács tulajdonában egy 530 ágyas szociális otthon is van.

A kereskedelmi szolgáltatás kiterjedt. A település turisztaszállóval rendelkezik, a minőségi szállásigények kielégítésére egyelőre nincs módja. Pedig az elmúlt időszakban megnőtt az idegenforgalma. A Szentgotthárdhoz tartozó Rábafüzes határátkelőhelyen 1982-ben csaknem 400 ezer személy lépett át, közülük nem kevesen útba ejtették a nagyközséget.

Az 1969-ig járási székhelyként számon tartott, ma úgynevezett „középfokú társközpont szerepkörrel” rendelkező Szentgotthárd dinamikus fejlődésében a lakosság tevékeny közreműködése is meghatározó volt. Egymás után két évben az egy főre jutó társadalmi munkában kiugró eredményeket értek el, az 1982-ben elvégzett munka értéke kilencmillió forint volt. A 800 éves évfordulóra a település lakói lelkesedéssel készültek, és abban reménykednek, hogy a jubileum tájkán a helység elnyerheti a városi státust.

Szabó László

A dolhai csata emléke

1703. június 7.: a Rákóczi szabadságharc kezdetét jelentő dolhai csata, 1903. június 8. pedig a dolhai kuruc emlékmű felavatásának napja volt. A 280 évvel ezelőtti harc mozzanatai közismertek, de a kuruc hősök emlékét ma is hirdető oszlop felállításának és felavatásának története ugyancsak méltó arra, hogy az ünnepi eseményt felelevenítsük.

A máramaroszigeti tanítói kar 1903. február 4-én átiratot intézett a jogakadémia tanári karához és felhívta az ifjúságot, hogy „1903 június 7-én, mint a Rákóczi-kor küszöbén, mely egyszersmind megyénk történetének is egyik legfontosabb mozzanata” – Rákóczi-emlékünnepeket rendezzen. Különös figyelmet érdemel a tanítók elvi állásfoglalása, miszerint: „Nincs itt szó protestáns és katolikus ünnepről. Hiszen a mai kor ferde felfogása s az alattomos utakon járkáló túlságos lojalitás talán ezt is fel fogja találni. Itt tisztán a szent küzdelem emlékéről lehet szó.”

Mennyire igaz volt a feltevés, milyen előrelátó volt a tanítói kar, azt hónapokkal később igazolta az avatóünnep. A monarchia közigazgatása különös egyházi jelleget kívánt adni az emlékezésnek, hogy ezáltal telerjele a nép figyelmét a szabadság forradalmi eszméjéről. Vitathatatlan, hogy a Rákóczi elé ment küldöttség tagjai között volt Papp Mihály dolhai görögkatolikus lelkész, s hogy az alsópapság a kuruc eszmék mellé állt, azonban a *Máramarosi Lapok* (jún. 14.) cikkírójának kell igazat adnunk, aki kifejtette: „Ha első volt Máramaros népe a most kétszáz esztendővel ezelőtti történet események megértésében és vérpecsételésében, úgy illik, hogy első legyen a kegyelet kinyilatkoztatásában is”.

Igazán a nép és az ifjúság ünnepelt, akik tanítóikkal már a hivatalos ünnepi gyűlés előtt, külön is megemlékeztek az évfordulóról.

A máramaroszigeti Vigadóban – amely ma néprajzi múzeum – megtartott márciusi kuruc-estély vezette be a dolhai csata 200. évfordulójának előkészítését. Ekkor Uray Imre képviselő bemutatta a három „kurucvadékot”, úgy mint: *id. Esze Gábort, ifj. Esze Gábort és Belényessy Ferencet*, akik kibontották zászlójukat, melynek felírata büszkén hirdette: *Tarpa kuruc volt, az is lesz.*

Az emlékoszlop északi oldalának felirata

A dolhai Rákóczi-emlékbizottság április 20-án „Kérő szózat”-ban fordult a megye lakosságához a „Dolhán felállítandó Rákóczi-emlék érdekében. A felhívásban utaltak arra, hogy Dolha volt a szabadságharc kiindulópontja. „Az itteni hegyek közt lobogtak először Rákóczi lobogói Istenért és a szabadságért! Itt vívták az első küzdelmet a kurucok...” „Most is látható a község felett elterülő mezőn a gyászos sírhalom, mely a szabadságharc első halottainak hamvait takarja: de fájdalom, semmi emlék nem jelöli azt. Dolha község lakossága saját kebelében már régebben mozgalmat indított meg egy e helyen felállítandó Rákóczi-emlék érdekében, gyűjtést rendezett, melynek lett is némi eredménye, de ez oly csekély (mindössze 180 korona), hogy ezzel a hősökhez méltó emléket felállítani nem lehet”. Kéri az emlékbizottság a lakosságot, segítse adományaival a tervet: „Hadd jelölje itt emlékoszlop a helyet, hol a máramarosi, beregi, ugcsoi és szatmári kurucok hőiesen küzdve estek el a szabadságért. Hadd legyen ez oszlop az utókorra nézve is emléklél és buzdító eszköz a Szabadságra!”

Ezt követően az emlékbizottság egyhangúan Kovássy Zoltánt, a máramarosszigeti állami tanítóképző igazgatóját kérte fel az avatóbeszéd megtartására. Az igazgató a megítéltelő felkérést elfogadta, és megírta a bizottságnak: „mint a megye szülötte, buzgósággal óhajt eleget tenni a bizalomnak”. Az előkészítés során Hatfaludy László, a dolhai járási főszolgabíró Thaly Kálmánhoz fordult, aki helyeselte, hogy az emlékoszlopot a község belterületén helyezték el, mert ott folyt a csata, és ott esett el ötven kuruc Nagy Márton kapitánnyal együtt. Az emlékoszlop, a felállítással együtt, 2200 korona költségbe került. Az emléket Riber János építész tervezte és készítette Resicabányán.

A máramarosszigeti tanítóképző 16 növendéke Kovássy Zoltán igazgató, Somló Bertalan, Kárpáti Ernő tanárok vezetésével már előtte való napon, ének-, trombita- és dobzó mellett érkeztek a községbe. A liceum 19 tanulója Glán Ferenc, Kelemen Ferenc, Bartha János és Király Uzor tanárok vezették. A diákok az iskolában kaptak szállást. Június 7-én este 11 órakor, a tanítóképző diákjai szerenádokat adtak és tisztelegtek Rákóczi tábornokának leszármazottjánál, Teleki Gyulánál.

Június 8-án, pünkösd második napján, reggel 8 órakor megszólaltak a község harangjai. A kor szokásának megfelelően templomba vonultak a község lakói Damjanovics esperes vezetésével, ahol Balogh Mihály püspöki helynök celebrált díszmisét, majd – a templomból kijövet – megáldották az emléket. Ezzel lényegében véget ért az egyházi jellegű ünnep, amit az emlékmű felavatása követett. Mózárdurrogás közben érkezett meg a megye alispánja, Szabó Sándor, déli 11 órakor. A községi képviselőtestület gyűlésén adta át az emlékbizottság az oszlopot a község előljáróságának megőrzésre.

Ezalatt a máramarosi általános tanítóegyesület huszti köre az állami iskolában tartott ünnepélyt. Itt Róth Péter, huszti polgári iskolai tanár, ünnepi előadásában emlékezett meg a dolhai csatáról. A gyűlés –

Bökényi Dániel máramaroszigeti tanár indítványára, táviratot küldött *Thaly Kálmán* címére. „A dolghai Rákóczi- emlékjel felavatása alkalmából a Rákóczi szellemének szentelt tanítói díszgyűlés lelkesedéssel üdvözlöi ns. képviselő urat, mint a hazai történelmünk legmagasztosabb korszakának ismeretében tanító-mesterünket. Hódoló tisztelői: Máramaros vármegye egyetemes tanítókará”.

Az emlékmű felavatása délelőtt fél 12 órakor történt. Az oszlop a Teleki-kastély és a görög katolikus templom közötti téren állt. Közeliében, a kastély kertjében, a század végén még kizöldült az a szomorúfűz, melyet csemetekorában Teleki József hozott haza Szent Ilona szigetéről. Napjainkban is a régi szöveget hirdeti az emlékoszlop cirillbetűs, rutén nyelvű felirata (északi oldalán): – „Istennel a hazáért és szabadságért! A II. Rákóczi Ferenc szabadságharcának első csatájában 1703. június 7-én elesett hős kuruc vitézek emlékére”. A déli oldalán pedig azt olvashatjuk: „Kiontom, véretem apámért, anyámért, megöletem magam szép gyűrűs mátkámért, meghalok én még ma drága hazámért.”

Festői kép tárult az érkezők elé. Az oszlopot a díszes népviseletbe öltözött dolhai és környékbeli rutén lakosság és a tanulóifjúság vette körül. Mindenki levett kalappal várta a felavatást. A távolból Rákóczi kesergőjét fújta – kuruc ruhában – az ünnepre érkezett ungvári tárogatós. Ilyen hangulatban lépett az emelvényre *Kovács Zoltán* igazgató, hogy megtartsa avatóbeszédét. Végigvezette hallgatóit a történelmi fejlődés útján, hogy megérthetővé tegye a szabadságharc korszakos jelentőségű mozgalmát. Elmondotta: „200 éve már annak a helyen, ahol állunk, Rákóczi kurucai először csaptak össze a labanc haddal. Talán éppen alattunk, talán kissé távolabb porladnak azok holttestemei, kik vértüket áldozták a szabadságért.” Ismertette a nap jelentőségét és utalt azokra a kimagasló mozzanatokra, melyek örökké maradandók és elvülhetetlenek lesznek a történelem lapjain.

Az ünnepi avatóbeszéd után *Balogh Mihály* rutén nyelvű megemlékezésében ismertette a történelmi eseményt. *Kassay Endre* tanuló elszavalta a „Rákóczi” című költeményt, majd *Kelemen Ferenc* gimnáziumi tanár, a máramaroszigeti tanári kör és ifjúság nevében szólalt fel: „Ime, itt állunk azon a helyen, hol a kor első hősei mártírjainak vére összevegyült a millió és millió porszemmel, hogy táperőt nyervén az anyaföld, mindinkább erősebben és izmosabban emelkedjék ki a szabadság fája. Óh, te szabadság fája! Te golgotája a függetlenséget szomjazó nemzeteknek. Sok, nagyon sok vér kellett a te táplálásodra, és még mindig nem érted el azon nagyságot, melyen túl terjeszkedni lehetett volna. A te nagyságodért fogott fegyvert *Bocskai, Bethlen, Thököly, Rákóczi Ferenc*, ezt a szót hangoztatva haltak el a csatatéren a névtelen hősök ezrei.”

Majd bátran és nyíltan rámutatott arra, hogy ha nem is a hivatalos körök, de „... a nép legnagyobb része tud és akar lelkesülni a múlt emlékein.”

Beszédét azzal fejezte be, hogy „... a szabadságért és függetlenségért a legnagyobb bátorsággal és mindent eltpiró kérlelhetetlenséggel kell küzdeni”.

Ezután ismét megszólalt tárogatón a „Hej Rákóczi, Bercsényi” dallama. Az emlékmű felavatását koszorúzási aktus, majd 250 személyes közebed követe az állami fiúiskolában.

A díszében elsőként a kerület képviselője emelt poharat „a koronás királyra” – a kuruc ünnepen! Erre azonnal felállt *Kovács Zoltán* és válaszában „... a szabadságról, mint a nemzetek fennmaradását biztosító legfontosabb tényezőről” beszélt. Ez a kis epizód is rávilágít arra, hogy milyen megfontolt előrelátással örködött a máramarosi tanítói kar a szabadságünnep eszmei tisztaságán. Mennyire helyes volt a februári átirat figyelmeztetése, hogy a „szent küzdelem” emlékét óvják a túlságos lojalitás útján járó ferde felfogástól!

A díszében közben érkezett meg *Thaly Kálmán* sürgönyválasza, melyet *Révész Lajos*, a máramarosi tanítói kar elnöke olvasott fel: „A máramarosi hazafias tanítókar szíves üdvözlétét hálásan köszöni a debreceni öreg kuruc”. Éjfélig tartó népiünnepély és táncmulatság zárta be az avatóünnepet, melyen részt vett a környék egész lakossága.

A dolhai lakosok között – a néphagyomány szerint – különösen a *Kukla* család tüntette ki magát az 1703. június 7. csatában, melynek tagjai részt vettek az avatóünnepségen. A leszármazók ma is élnek Dolhán és él emlékezetükben, hogy apjuk és nagyapjuk jelen volt a század eleji ünnepségen.

Máramaros népei ma is híven őrzik Rákóczi kurucainak emlékét.

Dr. Kovács Zoltán

Az al-dunai székely telepítés

Tudott történeti tény, hogy az 1760-as években a székelyföldi határőrszervezet kialakítását követő kivándorlással jöttek létre a bukovinai magyar telepek. Ismert a kálvária is, melynek során 1941–1946 között a bukovinai székelyek végleg hazára találtak a mai Magyarországon. Viszont kevésbé tartjuk számon, hogy a viszontagságos sorsú népcsoportnak nem az 1941. évi volt az első áttelepedési vállalkozása, hanem voltak korábbiak is, melyek közül az első 1883-ban, *épp száz esztendővel ezelőtt* zajlott le.

A bukovinai székely falvak életének első ötven évéről viszonylag kevés adat szól, ezekből azonban kitetszik, hogy a székelyek valamiként mindig ideiglenesnek érezték ottani tartózkodásukat, azaz sosem enyészett el bennük a Magyarországra visszatelepedés vágya, még akkor sem, amikor erre semmiféle lehetőség nem mutatkozott. Helyzetüket befolyásolta, hogy Bukovina 1918-ig osztrák tartomány volt, ami a moldvai magyarokkal ellentétben lehetővé tette, hogy mindvégig legyenek magyar lelkészek, akik ébren tartották közösségi tudatukat és a népoktatás bizonyos formáiról is gondoskodtak.

Az 1883. évi Magyarországra települést jelentősen befolyásolták a megnehezült bukovinai életviszonyok. A szűk határu községek túlnépesedtek, a lakosság proletarizálódott. Az ügyesebbek „tyirázással” (távolsági fuvarozás) vagy „tökre menéssel” (havasi rönkszállítás) pótolták a mindennapi kenyeret, legtöbben azonban „módúvázni” kényszerültek. A magyarországi summássághoz hasonlóan – de annál is rosszabb körülmények között – vállaltak szerződéses mezőgazdasági idénymunkát a moldvai uradalmakban. Csak a kezdeményezés hiányzott, hogy a jobb megélhetés reményében tömegesen jelentkezzenek magyarországi telepesnek. A magyarországi közvéleményben pedig a reformkortól megvolt a szándék, számon tartották a bukovinaiakat és időnként újra meg újra felmerült a teljes hazatelepítés terve. Hosszabb szünet után László Mihály bukovinai születésű képviselő újságcikkekben, röpiratban (1875, 1882) és Szádeczky Lajos történész útirajzként közzétett publicisztikában (1881–1882) szította fel ismét a hangulatot a telepítés mellett.

Tudni kell a helyzet megértéséhez, hogy a telepítést a korabeli nemzetgazdasági szakirodalom a földkérdés egyik orvosságának tartotta. Cikkek, tanulmányok, könyvek sora jelent meg neves szakemberek (pl. Erkövy Adolf, Galgóczy Károly, Keleti Károly) tollából, melyek hasznosságának esélyeit tárgyalták. Sikeres telepítés indítványozójának vagy szervezőjének lenni politikai népszerűséggel kecsegtetett. Így állt a bukovinai székelyek hazatelepítésének akciója élére Nagy György, a munkában levő al-dunai folyamszabályozás kormánybiztosa. A korábbi, 18–19. századi, magyarországi telepítésekhez képest új mozzanatként jelentkezett, hogy a székelyeket elsősorban nem a népsűrűség fokozására és nem a munkaerő biztosítására, hanem a magyar etnikum erősítésére kívánták betelepíteni a korabeli ország legdélibb sávjába, ahol a magyar nemzetség alig volt képviselve. „Hazánk ezen véghatárán, ahol – fájdalom – ma még magyar alig van, életképes magyar községek alakuljanak, melyek a magyar állameszmének, a különböző irányú nemzetségi törekvésekkel szemben éber őrei és biztos védbástyái legyenek.” – fogalmazta meg röpiratában a programot Nagy György. A terv híre eljutott Bukovinába, ahonnan 1882. júniusában küldött érkeztet Nagy Györgyhez, és amelyet Tisza Kálmán miniszterelnök, valamint pénzügyminisztere is fogadott. A küldötték hangsúlyozták, hogy „épp olyan hű alattvalói lesznek Ő Felségének mint Bukovinában voltak”, ugyanis a kormányt nemigen érdekelte a dolog, azonfelül pedig a közvetlen támogatást azzal hárította el, hogy nem akar Béccsel szemben kellemetlen helyzetbe kerülni, el akarja kerülni még a látszatát is annak, hogy osztrák alattvalókat csábítsanak el. A képviselőház ugyanakkor egyhangúan magáévá tette az ügyet. A pénzügyminiszter sem látott akadályt, hiszen a vallás- és tanulmányi alap Temes és Torontál vármegyék legdélibb részén addig hasznavehetetlen, épp ármentesítés alatt álló területeinek benépesítése szerepelt Nagy György indítványában, és ami fontos volt számára, az egész terv nem jelentett az államháztartásnak semmiféle megterhelést.

Fellángolt a lelkesedés. Társadalmi bizottság alakult a „keleti magyarok” betelepítésének érdekében. Elnöke az idős, konzervatív politikus, a reformországgyűlések hajdani követe, egyébként képviselőházi elnök, Somssich Pál lett. Tagjai voltak más képviselők, újságírók, budapesti közéleti férfiak, köztük Apponyi Albert gróf, Odescalchi Artúr herceg, Eötvös Károly, Rákosi Jenő és Jókai Mór is, aki lapjában, *A honban* korábban már helyet adott a bukovinai magyarokkal foglalkozó cikkeknek. A bizottság legnagyobb tájékozatlanságról adott szót, és az első hónapok folytonos ülésezései során semmiféle eredményre nem jutott. Igazán akkor kezdett el tevékenykedni, amidőn kiderült, hogy hivatalosan egy fillért sem lehet szerezni a telepítés lebonyolításához, és társadalmi gyűjtést kell meghirdetni. „A nemzet buzgó-sága és áldozatkészsége révén a húszezer forintnak rögtön együtt kell lennie, igen csúfos szegénységi bizonyítvány lenne, ha nem kerülne össze hamarosan, ha ilyen célra is úgy kellene gyűjteni, mint nagyjaink emléksobrait.” – írta a Pesti Napló 1883. március 2-i számában. Ekkor kitört a „csángóláz” (a közvélemény tájékozatlanul a bukovinai székelyek fülének sértő csángó szót használta), s a sajtó nagy buzditásától kísérve példás gyorsasággal nemhogy a minimális húszezer, hanem néhány hét alatt majdnem százezer forint gyűlt össze közadakozással. Az újságok az osztrákellenes érzelmeket is szították, úgy

reklamozták az ügyet, mint Béccsel szemben megnyilvánuló nemzeti érdeket. Felröppentek délibábos ötletek, köztük az is, hogy az Alföldre akár a százezernyre becsült moldvai csángó magyarokat is be lehetne telepíteni.

Az események azonban egészen másként alakultak. A pénz lehetővé tette a telepítés lebonyolítását, de a lelkesedés közben elfeledkeztek arról, hogy a jövőbeni telepéseknek megfelelő körülményeket teremtenek. Thomka Károly andrásfalvi református lelkész volt a kinti mozgolódás vezetője, azonban sem ő, sem a telepítés tényleges irányítója, Odessalchi herceg nem tudtak megbirkózni a feladatokkal. Odessalchi egy kis önkéntes küldöttség élén – melynek tagja volt az ifjú Benedek Elek is – március közepén érkezett Bukovinába. Fellobogózt diadalkapu és üdvövések fogadták, aztán kiderült, hogy a megbízott közvetítők elégtelenül működtek. A jelentkezés rendetlenül folyt. Eredetileg munkaképes férfiak toborzásáról volt szó, akik majd előkészítik a helyet a családjuknak, de az asszonyokat, a gyerekeket, sőt az öregeket sem lehetett lebeszélni, ahogy ők mondták a „magyar menés”-ről. Az osztrák állami hivatalnokok egy ideig akadályozták a készülődést. Sokan elköltözték a moldvai munkavállalás közvetítőitől télen kapott előleget, ezeket kölcsönrel ki kellett segíteni. És nap nap után – meghaladva a kereteket – rohamosan növekedett az áttelepíteni akarók száma.

Végül 1883. március 30-án elindulhatott az első vonat (28 személy és öt teherkocsi) nagy kerülővel, a Galicián át vezető vasútvonalon. Ha valaki csak a hétnapos utazás eseményeit emelné ki a telepítés történetéből, azt hihetnének, különleges nemzeti ünnepet ülték azok a városok, ahol a szerelvény áthaladt. Mint egy győztes hadsereget, úgy fogadták a székelyeket mindenütt, ahol a vonatjuk áthaladt. Az első meglepetés még a határon kívül, Zagorzon várta őket. Lengyelek rendeztek számukra ünnepélyes fogadtatást, az állomás éttermében a helybeli munkászenekar a Rákóczi-indulót és több más, magyar dalt játszott. Homonától kezdve pedig működtek a „kokárdás” bizottságok. Nemzeti zászlókkal és ellenzéki pártlobogókkal díszítették fel az állomásokat. Etellel, itallal, dohánnyal látták el az utazókat. Dalárdák énekeltek, mozsárgyukát és pisztolyukat sütötték el, szónoklatokat tartottak. Sátoraljaújhely után Tokajban állt meg a vonat: „Odessalchi herceg szónoklattal üdvözlötte a egy pohár tokaji nektárt ürített a csángók boldogságára. A nektárból új testvéreinknek is bőven jutott, kiket, mint a jövő reményét a közönség lelkesen éljenzt. Válgjanak a haza javára!” Aztán Nyíregyháza következett: „Az egész város talpon volt, 20 tagú bizottság intézte tegnap óta a fogadtatást. Ezekre menő közönség szünni nem akaró éljenzzel fogadott a Rákóczi hangjai mellett. Krasznay polgármester lelkes szavakat intézett hozzájuk... Csángóink sírnak és ujjonganak. Nyíregyháza kitett magáért, minden egyes számára ebéd volt gulyással, sódaral, pecsenyével és borral.” (A Pesti Napló, április 1-i tudósításai.) Debrecenben szinte minden ugyanígy zajlott. Szolnokon, ahol hajóra szálltak, egy asszony fiút szült (előbb, még Galiciában, egy idősebb ember a vonaton meghalt). Az „Ausztia” nevű tiszai gőzösön Nagy György kormánybiztos vette át a vezetést. Mindenkiel szóba elegyedett, Vörösmartyról beszélt a telepéseknek, megtanította őket a Szózatra és kiosztotta annak nyomtatott szövegét. Szeged: „A néptömeget alig lehetett csöngetéssel, hajófüttel eltávolítani. A közönség szüntelen éljenzi a csángókat. Az egész parton zászlók, mozsárdurrogás. A felső rakpart hosszában fáklyások és óriási néptömeg hullámszik. A város ki van világítva, riadó éljenek hangzanak. Nagy kormánybiztos Odessalchi herceget megcsókolja. A csángók a partra kitódulnak.” (Pesti Napló, április 2.) Ahol 200 méter hosszú terített asztal várta őket. És végül egy másik este a pancsovai Duna-töltésnél: újra fáklyalobogás, kivilágított magyar korona, a telepítés vezetőit és a királyt életető feliratok várták a székelyeket. Itt tették le az állampolgári hűség esküt. „A pillanat igen ünnepélyes, igen megható volt” – írta befejezésként a Pesti Napló.

A következő három csoport hasonló ünnepélyek közepette érkezett meg, de aztán véget értek a megható pillanatok, gyorsan elpárolgott a leírhatatlan öröm is, amit a telepések éreztek. Ahogy múltak a napok és a hetek, úgy növekedtek a bajok és a gondok. Nem volt előkészítve a hely, úgyhogy az 1860-as évek időközben tönkrement osztrák telepesfaluinak maradványaihoz kellett a székelyeknek csatlakozniuk. A barakkok a családok elszállásolására alkalmatlannak bizonyultak. Végül a Vöröskereszt állított fel ingyenes népkonyhát, és igyekezett enyhíteni a nyomoron, mert a pénz, az élelem és az ajándék gyorsan elfogyott.

A szerződés értelmében a férfiaknak a befejezés előtt álló árvízvédelmi munkákban kellett volna részt venni. Ők azonban nem értették a szakmunkát kívánó kubikoláshoz. A hírverés kitűnő munkásoknak nevezte őket, valójában szinte kivétel nélkül nincstelen agrárproletárok voltak, akik nemcsak a földművelés, de az erdőirtás és mocsárlecsapolás munkáját sem ismerik, hiszen sosem gazdálkodtak önállóan. Különböző vetőmagot még osztottak szét közöttük, de szerszám és igavonó jószág már nem állt rendelkezésre kellő számban. A telepítők nem gondoltak arra, hogy a visszamaradottabb kulturális fokon élő bukovinai székelyek aligha fognak gyorsan kánaánt teremteni az új, nehéz viszonyok között.

Az aratás után még néhány száz főből álló csoport csatlakozott hozzájuk önkéntesen: a szekeres gazdáké. A Borgói-hágón és a Maros völgyén érkeztek. Velük együtt mintegy 4000-re – az eredeti bukovinai népességnek majdnem felére – emelkedett a telepések lélekszáma. De mutatkoztak a bomlás jelei is. Egy nagy csoportot az Arad megyei Gyorokra kellett – helyhiány miatt – átvinni. Többen hazaszöktek, mások elszéledtek a környékbeli helységekből. A sajtóban pedig megindult a vádaskodás, a felelősség egymásra tologatása. A bizottság, mely időközben átalakult Csángó–Magyar Egyesületté, mentetgetőve hajtogatta, hogy csak a segélyezés tartozott és tartozik a hatáskörébe. A közönség lelkesedése

gyorsan lelohadt. Találón írta egy kései kritikus, hogy a telepítésnek csak a hangulati előkészítése volt hibátlan. A jó szándék sem menti a dilettantizmust és a felelőtlenséget. Az igazi megpróbáltatás azután 1888-ban érkezett el, midőn a Duna jeges áradása elmosta az épp felépült falvakat. A népesség egy része ismét elszéledt és csak ezt követően szilárdultak meg a telepek, melyeket azóta változatlanul a helyükön találunk: *Hertelendyfalva, Sándoregyháza, Székelykeve*. Az itt lakó magyar népességet nevezi a néprajzi szakirodalom *al-dunai székelyeknek*.

Péterfy Jenő írta egyik irodalmi bírálatában, hogy a székelytelepítés története kitűnő tárgy volna „egy korszerű szatirikus eposzra, melyben nyilvános életünk minden fészekségét plasztikus képekben fel lehetne tüntetni” (1891). Valóban, a századvég felé haladó, lassan a millenniumra készülődő, önmaga társadalmi és nemzeti bajait fel nem ismerő Magyarország tükre volt ez a száz évvel ezelőtti telepítés. Groteszk dolog, hogy akkor történt, amikor az amerikai kivándorlás éppen nagy lendületet vett.¹

Kósa László

Hetvenöt éve született Hegedűs Lajos

Hetvenöt éve született, huszonöt éve halt meg.

Nemcsak a köznyelvi magyar hangtannak volt érdemes művelője, hanem – számos néprajzi, nyelvjárási tanulmányával – a honismeret kitűnő munkásaként is számon kell tartania a magyar tudomány történetének.

1926-ban mint magyar–német szakos hallgató kezdte tanulmányait a budapesti tudományegyetem bölcsészeti karán: itt Gombocz Zoltán tanítványa lett. Nyilván nemcsak a kutató-orvosi pálya eltemetett, de talán még föl-föléledő vágya, hanem a nagy tudós és tanár szuggesztív ereje is a beszéd fiziológiája, a fonetika felé terelte érdeklődését. Az 1928–1929. tanévre ösztöndíjat kapott Bécsbe, ahol Scripture laboratóriumában dolgozott, majd 1931-ben Londonban gyarapította fonetikai ismereteit.

¹ Írásom forrásai elsősorban a következő művek voltak: *Szovboda Béla*: A „csángó láz”. (A bukovinai magyarok hazahelyezése 1883-ban). Bp., 1940., *Mikecs László*: Csángók. Bp., 1941., *Sántha Alajos*: A bukovinai magyarok története. Kolozsvár, 1942. A dualizmus kori magyarországi telepítések története még nincs megírva. Kérdés, megmaradt-e egyáltalán az al-dunai akció iratanyaga? A sajtóban olvasható beszámolók, viták, riportok alapján is szemléletes kép bontakozik ki. Mindez azonban még részletes feltárára vár.

1932-ben a pécsi gyakorlógimnáziumban alkalmazták. Mint annyi hajdani magyar középiskolai tanár, Hegedűs Lajos is talált alkalmat arra, hogy gyakorlati pedagógiai tevékenységén kívül tudományos munkát végezzen. Csak egy-két száraz adat: 1934–1935-ben a mozgófilmet bevonta a magyar kiejtés tanulmányozásába, 1934-ben nyelvjárási anyagot gyűjtött Csanád megyében, ugyanez évben tette közzé A magyar versritmus kérdése című tanulmányát, amelyben Illyés Gyula, Kosztolányi Dezső, Reményik Sándor, Szabó Lőrinc, Weöres Sándor és mások nyilatkoztak – Hegedűs kérésére – verseik születéséről, ugyancsak ebben az esztendőben több fonetikai dolgozata is megjelent, így a szájuereg sajáthangjairól s a beszédhangok természetéről. Pécsi és debreceni (1942–1944) tanári működésének idején oly sok tudományos dolgozatot írt, hogy címük pusztá felsorolása is nehezen találna helyet e megemlékezés kereteiben.

A Dunántúli Tudományos Intézet néprajzkutató osztályán (1944-től) már nemcsak hivatásszeretettel, hanem hivatalánál fogva is gyűjtött néprajzi szövegeket, s kedvező fordulatot jelentett, hogy a debreceni tudományegyetem, melynek 1944-től magántanára volt, 1947-ben a magyar néprajzkutatás tárgyköréből magántanárrá képesítette. A negyvenes évek végén megszervezi az Akadémia Nyelvtudományi Intézetének fonetikai osztályát, melynek haláláig vezetője.

Néprajzi, illetőleg folklórszövegeiből többet közzétett a Magyar Néprajzban, a Magyar Nyelvjárásokban és a Magyar Nyelvőrben. Néprajzi szempontból fontosabb két önálló kötetben megjelent gyűjtése: Népi beszélgetések az Ormánságból (1946) és a Moldvai csángó népmesék és beszélgetések (1952).

Talán még ezeknél is jelentősebb az a hatalmas hangfelvétel-gyűjteménye, amely – az MTA Nyelvtudományi Intézetében – őrizi századunk közepe magyar köznyelvének és számos magyar nyelvjárásának kiejtését s a magyar tájak szellemi néprajzának pusztuló színeiből oly sokat megőrzött. Ha – méltatlanul – feledésbe merültek volna is Hegedűs Lajos nyomtatásban megjelent munkái, e buzgó, időnap előtt távozott tudósunk már csak ezért a magyar hangarchívumért is megérdemelné az utókor megbecsülését.

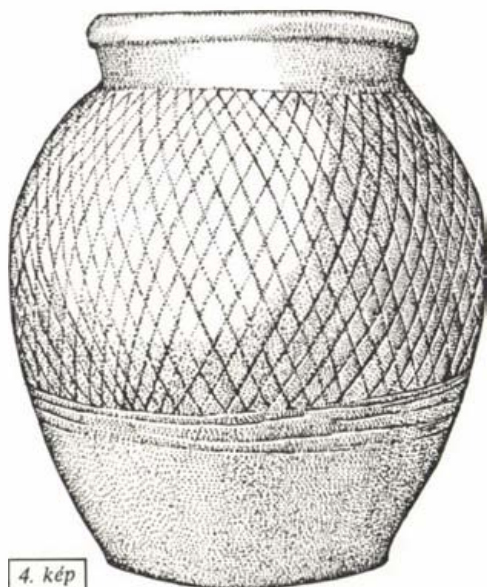
Vértes O. András

A Kisteleki-alapítvány pályázati fölhívása szegedi helyismereti munkára

A Kisteleki Ede emlékezetére alapított pályadíjat harmadízben 1985. május 12-én osztjuk ki. Fölhívjuk a Szeged múltjával, jelenével, jövőjével foglalkozó kutatókat, hogy pályamunkáikat 1984. december 31-ig ajánlottan küldjék meg. (Somogyi Könyvtár, Szeged Pf. 441. 6701)

A föltételek a következők: 1. Csak kiadatlan, a pályázat céljára készült, legalább 1, legföljebb 4 ív (egy ív 22 szaványosan gépelt lap) terjedelmű, Szegeddel kapcsolatos mű nyújtható be. 2. A pályamű tárgyát nem szabjuk meg. A tárgyválasztást (új tárgykörök földolgozását, új források föltárását, új szempontok érvényesítését) értékeljük. 3. A bizottság egy pályadíjat (12 000 Ft), két – egyenként 7000 Ft-os – és két – egyenként 4000 Ft-os – jutalmat ad ki. 4. A díjnyertes és jutalmazott pályaművek a Somogyi könyvtár állományába kerülnek. 5. A pályázat jelíge, a szerző nevét a dolgozat nem tartalmazhatja. Nevét és címét zárt borítékban mellékelje. 6. A bizottság döntését titkos szavazással hozza. 7. A díjazottakat levélben értesítjük, a közvéleményt pedig a díjkiosztásról a Délmagyarország és a Csongrád megyei Hírlap hasábjain tájékoztatjuk.

A Kisteleki-alapítvány
bíráló bizottsága

4. kép

Bolgárok a honfoglalás kori Magyarországon

Amikor a honfoglaló magyarság 895 és 900 között birtokába vette új, végleges hazáját, a Kárpát-medencét, e területen több népet talált. A Kárpátok övezte területen a honfoglalást megelőzően három hatalom osztozott: a Dunántúl a frank birodalom része volt, a Felvidék nyugati része (a mai Nyugat-Szlovákia) a morva fejedelemséghez tartozott, Erdélyt és az Alföld délkeleti vidékeit pedig a bolgárok birtokolták.¹ Ezeknek az uralmi körzeteknek a kialakulását nagyjából száz évvel korábbi események alapozták meg.

Az ázsiai eredetű nomád avarok 568-ban tették hazájukká a Kárpát-medencét, ahol mintegy 230 esztendőre rendezkedtek be. Birodalmukat a VIII. század végi frank hadjáratok és a hatalmon levők közötti belső torzskodások törték meg. 791-ben maga Nagy Károly, a frank uralkodó indít ellenük – egyelőre ugyan sikertelen – hadjáratot, a 795–96-os avar belháborút azonban már jó érzékkel használja ki egyik helytartója, s a Tiszáig hatoló csapatai lényegében véget vetnek az avar birodalomnak. Az Alföld keleti részén maradt avarokat Krum bolgár kán győzi le (802–804).² A régebbi történeti irodalom ezért szinte egybehangzón azt vallotta, hogy Erdélyt és a magyar Alföld keleti–délkeleti részét is Krum csatolta a bolgár birodalomhoz. Nemrég azonban Vaszil Gjuzelev bolgár történész kitűnő érveléssel azt igazolta, hogy ez a feltevés nem olvasható ki az egykorú írott forrásokból. Csak későbbben, 827-ben Omurtag kánnak (816–831) a frankok ellen a Szerémségben elért jelentős katonai sikerei teszik lehetővé, hogy az uralkodó a mai Bánságot (Bánátot), a Duna–Tisza közének déli részét, valamint Nyugat-Szerémséget országához csatolta.³ S nyilván erre az időre tehető Erdély bolgár katonai megszállása is.

A történeti források azonban nem körvonalazzák egyértelműen a bolgár állam Kárpát-medencei határait. Azt egészen biztosra vehetjük, hogy az erdélyi (Maros vidéki) sóbányákat kézben tartották egészen a magyar honfoglalásig, mivel 892-ben Arnulf keleti frank uralkodó követei azt kéri Vladimir

1 Vö. Györffy György: A honfoglalásról újabb történeti kutatások tükrében. Valóság, 1973. 7. sz. 7. old.

2 Az események szemléletes összefoglalását ld. Bóna István: Nagy Károly nyomdokain. Évezredek hétköznapijai. Szerk.: Szombathy V. (Bp., 1973. 141–163. old.)

3 V. Gjuzelev: Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jh. Bizantinobulgarica 1966. 15–39. old.

bolgár kántól (889–893), hogy „ne engedélyezze onnan a sóvásárlást a morváknak”.⁴ Dzsahjáni arab tudósak a 870-es évek állapotát tükröző munkájában pedig azt olvashatjuk, hogy a bolgárok és a morvák közt tíznapos járóföld van.⁵ Nagyon valószínű tehát, hogy a Kárpát-medence három uralmi körzetét a IX. században jelentős nagyságú „senki földje” választotta el, amelyet Regino prúmi apát avar pusztaságnak nevez.⁶

Az írott kútfők fölöttébb homályos utalásait a történészek sokféleképpen értelmezték. Voltak, akik arra gondoltak, hogy a bolgárok a IX. században csak rövid életű katonai fennhatóságot gyakoroltak, mások viszont arra a következtetésre jutottak, hogy igen jelentős bolgár népesség élt a későbbi magyar területeken. Ebbe a vitába ma már bízást bevonhatjuk azt a régészeti leletanyagot is, amely Erdélyben és az Alföldön került elő. Az ilyenfajta régészeti vizsgálatok számára bolgár régészkollegáink utóbbi időben elért kiváló eredményei nyitottak kaput, mivel a bulgáriai ásatások közzétételével és értékelésével megnyugtató módon tisztázták a VIII–IX. századi bolgár emlékegyet számos bonyolult kérdését.

A bolgár nép ezekben az évszázadokban két különböző eredetű és nyelvű népcsoportból ötvöződött. Az egyik, a bolgár-törökség, Aszparuh vezetésével 670 körül vándorolt a Don vidékéről az Al-Dunához, s alkotta a későbbi bolgár állam katonai vezető rétegét. (Ez azonban nem jelenti azt, hogy köztük ne lettek volna pásztorok, kézművesek és szántóvetők. Épp ellenkezőleg: a többséget ők alkották.) E kezdetben bolgár-török állam azonban a helyi délszláv lakosságra épült, s a két népcsoport összeolvadása már a VIII. században megkezdődött. Ezt olvashatjuk ki a Bulgária északkeleti vidékein feltárt VIII–IX. századi temetőkből is (Novi Pazar, Devnja), ahol a bolgár-törökök fejlett északnak tájolt sírjai mellett megtaláljuk a jellegzetes szláv hamvasztásos urnasírokat is. A holtak közössége kétségkívül az élők közösségét tükrözte, hiszen a túlvilág a pogány bolgárok hite szerint is az evilági élet folytatása. Ez az egygyűzőződés a X. században fejeződött be: ekkor vált egységesé a bolgár kultúra, s bizonyára ekkor vált általánossá a többség szláv nyelve is. Ez az egységes bolgár kultúra mindkét nép örökségét magába olvasztotta.⁷

A Kárpát-medencei IX. századi bolgár emlékegyet elkülönítése szempontjából különösen fontos a bolgár-törökség keleti hagyományokat folytató öröksége, mivel ez gyökereiben különbözik a térség eléggé egyszínű korabeli szláv kultúrájától. Tehát az a régészeti leletcsoport vagy leletegyüttes, amelyben ilyen elemeket találunk, nagy valószínűséggel bolgár hagyatéknak tartható. Márpedig ilyen leletek – ha nem is nagy számban – kerültek elő a Kárpátok hegyláncolatán belül is.

E lelőhelyek többségét a Maros völgyében, Erdélyben találjuk. Gyulafehérvártól mintegy 20 km-el a folyó mentén lejjebb fekszik Maroskarna, ahol a folyó bal partjából áradáskor a víz több alkalommal edényeket és csontokat mosott ki, tehát nyilvánvalóan egy régi temetőt pusztított. Az edények közül egy sárgásbarna és egy vörösesbarna amfora (1. kép 1), valamint egy gömbölyű testű vörösesbarna edényke (1. kép 3) érdemel különös figyelmet.⁸ Ez utóbbi testének palástját rácsos mintájú, besimított vonalak díszítik, ami a Don menti hagyományokat őrző bolgár-török edények jellegzetes díszítése. Hasonló alakú és díszítésű edények tucatjával kerültek elő a VIII–IX. századi bolgár temetőkben, sőt az egykori bolgár főváros, Pliszka ásatása alkalmával is (2. kép 1).⁹ A maroskarnaihoz hasonló amforák is nagy tömegben kerültek elő bolgár területen. Itt a másik fővárosból, Preszlávból származó egyik darabot mutatjuk be (2. kép 3).¹⁰ Ezeket az edényeket főként bizánci mintára készítették a bolgár fazekasok, de ekkor már edényművészeinkben végleg meghonosodott ez a forma. A maroskarnai edények többsége egyébként hullámos és egyenes vonalakkal díszített bögre és fazék volt,¹¹ amelyeket ekkor szélteben készítettek a kézikoronon dolgozó gölöncsérek a Dontól az Elbáig, népiségre való tekintet nélkül. A köztük levő, fentebb említett bolgár-török hagyományokat őrző edények alapján azonban bizton állíthatjuk, hogy itt egy IX. századi bolgár közösség nyugóhelyét bolygatta meg az áradó folyó. Innen nem messze egy hasonló korú település félig földbe ástott, kőkemencés házait tárták fel a régészek.¹² Gyaníthatóan itt laktak egykor azok az emberek, akik a folyóparti temetőben alusszák örök álmukat.

4 A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és Krónikások híradásai. Szerk.: Györffy Gy. 2. kiad. Bp., 1975. 211. old.

5 Uo. 88. old.

6 Uo. 206. old.; Györffy György: Honfoglalás, megtelepedés és kalandozások. Magyar őstörténeti tanulmányok. Bp. 1977. 127. old.

7 E kérdésekről összefoglalóan ld. Szt. Vaklinov: Formirane na sztarobalgarszkata kultura. Szófia 1977.; Fodor István: Bolgár-török jövevényszavaink és a régészet. Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk.: Bartha A. – Czeglédy K. – Róna-Tas A. Bp., 1977. 82–86, további irodalommal, valamint alább a 17. jegyzet.

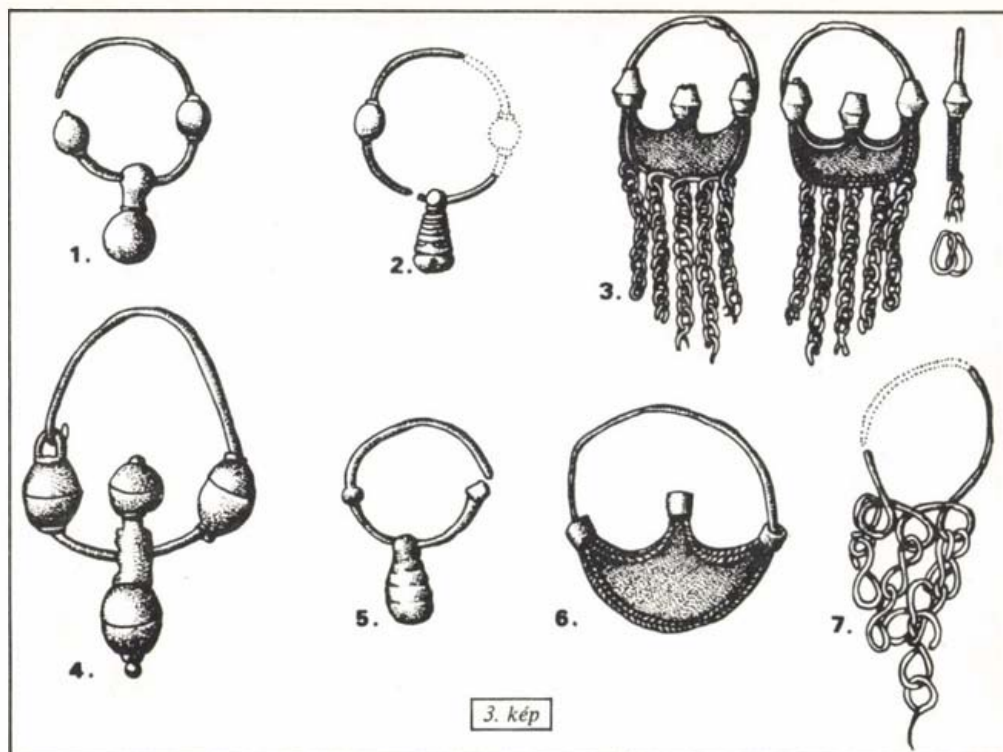
8 K. Horedt: Die Ansiedlung von Blandiana, Rayon Orăştie, am Ausgang des ersten Jahrtausends u.z. Dacia, 1966. 267. old. 6/4, 6. kép.; Ua., Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens. Bukarest, 1958. 117. old. 34/5, 6. kép.

9 L. Donceva-Petkova: Balgarska bitova keramika prez rannoto srednevekovie. Szófia, 1977. 201. old. IX. t. 152.

10 Uo. 207. old. XXI. t. 273.

11 K. Horedt: Die Ansiedlung . . . 265–268. old.

12 Uo. 271. old.

A Maros-völgy központi településén, Gyulafehérvárott is kerültek elő bolgár régészeti emlékek. Kétségtől közük sorolhatjuk a kecses formájú, besimított díszítésű kancsót (1. kép 2),¹³ amely szintén a dunai bolgár-törökség jellegzetesen keleti öröksége, s számos temetőjükben lelték meg a régészek, így a legkorábbi, VIII. századi novipazari temető sírjaiban is (2. kép 2).¹⁴ A gyulafehérvári edény korát azonban az előljáróban jelzett történeti események miatt valamivel későbbre, a IX. századra tehetjük.

A Maros mentén északabbra, a Nagyenyed melletti Csombordon 32 sírból álló temetőt tárt fel 1957-ben két kolozsvári régész, Ferenczi István és Dankanits Ádám. Az elhunytakat fejfel nyugatnak, esetenként koporsóban temették, szegényes öltözkében, kevés túlvilági útravalóval. A szegényes sírmellékletek közül számunkra mégis sokatmondóak az egyszerű női ékszerek, a gömböcskével, láncos függőkkel díszített fülbevalók (3. kép 1–3).¹⁵ Az ásatók a IX–X. századi morvaországi fülbevalókat találták ezekhez igen hasonlóknak.¹⁶ Azóta azonban Zsivko Vazsarova bolgár régész a Bulgáriából is számos hasonló fülbevalót tett közzé (3. kép 4–7),¹⁷ s ezek a párhuzamok mind területi, mind történeti okok miatt sokkal fontosabbnak tűnnek. Az ékszerek kora itt is a IX–X. századra tehető, így az ásatók által adott keltezés (X. század eleje) a csombordi temető esetében továbbra is meggyőzőnek látszik.

A fentiekén kívül a Székelyföldről is ismerünk gyanún felül álló bolgár leletet: a kézdipolyáni, feltehetően IX. századi településen a maroskarnaihoz hasonló, besimított hálómintás edény került elő (4. kép).¹⁸

13 Ua., *Untersuchungen*... 113. old. 36/8. kép.

14 L. Doncsava–Petkova: i. m. 204. old. XV. t. 212.

15 Dankanits Ádám–Ferenczi István: *Săpăturile arheologice de la Ciurbrud. Materiale și cercetări arheologice*, 1959. 609. old. 4/1, 2, 10–11. kép.

16 Uo. 610. old.

17 Zs. N. Vazsarova: Szlavjani i prabalgari po dani na nekropolite ot VI–XI. v. na teritorijata na Bălgarija. Szófia 1976. 242, 151/7. kép; 282, 175/7. kép; 296, 184/2. kép; 359., 217/1. kép.

18 Székely Zoltán: L'aspect de la culture matérielle des VIIIe – Xe siècles dans le sud-est de la Transylvanie. Les questions fondamentales du peuplement du bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle. Szerk. Erdélyi I. Bp., 1972. 26. kép.

A fenti leletek történeti értékeléséhez az írott kútfők mellett a helynévi adatokat is segítségül hívhatjuk. Kiváló nyelvtudósunk, Kniezsa István vizsgálataiból derült ki, hogy az Erdélyben fellelhető szláv eredetű helynevek (helységnevek és víznevek) Dél-Erdélyben sűrűsödnek, északon jóval kevesebb van. Ezenkívül igen fontos körülmény, hogy a bolgár jellegű szláv helynevek is Dél-Erdélyben, Hunyad megyében vannak. Ráadásul a XIII. századtól Erdélybe betelepülő román lakosság a szláv helyneveket csak délen vette át közvetlen a szlávoktól, északon már magyar közvetítéssel ismerte meg azokat.¹⁹ Ebből pedig kétségteljesen az következik, hogy a XIII–XIV. században már csak Dél-Erdélyben élt jelentős tömegű szláv lakosság. Kniezsa István másik fontos megfigyelését szó szerint idézem: „... a szlávok politikai központja Gyulafehérvár lehetett. A szláv helynevek aránylagos gyakorisága e vidéken és magának a városnak a szláv neve – amelyet a románság őrzött meg Bálgrad alakban – e területnek bizonyos szervezettségére mutat”.²⁰

A helynévi adatok tehát szinte tökéletesen egybevágunk a régészeti eredményekkel, hiszen a bolgárnak tartható leletek is – mint láttuk – Gyulafehérvár körül sűrűsödnek. (Sokatmondó, hogy az említett maroskarnai bolgár temető szomszédságában például egy Celigrád nevű ősi települési hely van, s ez a név is szláv eredetű.²¹) Nyilvánvalóan tűnik tehát, hogy az Erdélyt a IX. században megszálló bolgárság az egykori római Apulumot (ez volt akkor Gyulafehérvár neve) tette meg a tartomány központjává, s a tartományúr innen ellenőrizte és irányította a közeli só- és aranybányászatot, valamint a Maroson folyó kereskedelmet. E lelőhelyek környékén is szláv helyneveket találunk (például az aranybányájáról híres Zalatna), ami arra utal, hogy itt jelentősebb bolgár-szláv lakosság is megtelepedett, tehát a bolgárok nem csupán katonailag szállták meg e fontos nyersanyag-kitermelő helyek vidékét. A Bulgáriából áttelepdedtek a helynevek tanúsága szerint zömmel bolgár-szláv nyelven beszéltek, kultúrájuk azonban – amint edényművességük példázza – bolgár-török elemekkel volt átitatva. A Küküllő minden bizonnyal bolgár-török eredetű neve²² talán arra utal, hogy ezt a nyelvet is beszélték még az átköltözött bolgárok egy része. Számuk azonban nem lehetett jelentős. Eddig jellegzetes, északi tájolású sírjaikra sem bukkantak rá Erdélyben a régészek.

A honfoglalás után a magyarság katonailag már 895-ben megszállta Erdélyt, hiszen az új hazában való áttelepülést súlyos harcok árán éppen a bolgár–besenyő szövetség ellenében kellett kikényszeríteniük. Simeon bolgár cár nyilvánvalóan éppen azért szövetkezett a nomád besenyőkkel, hogy erdélyi sóbányáit megvédje a magyaroktól. A honfoglalást azonban nem tudta megakadályozni, s így Erdélyt menthetetlenül elvesztette. A magyar katonai megszállás azonban természetesen nem járt együtt azonnal jelentős magyar tömegek erdélyi megtelepedésével, hiszen a nomád színezetű, állattartó–földművelő gazdálkodást folytató magyarság számára a hegyes-dombos Erdély nagy része nem volt kedvező adottságú. A hadászati és gazdaságilag fontos területeket azonban nyilvánvalóan azonnal megszállták. Mindenképpen e területek közé számíthatjuk a Maros völgyét és a Maros vidéki sóbányák területét. A korábban itt élt bolgár-szláv lakosság zöme azonban a helynevek tanúsága szerint helyben maradt. Nyilvánvaló, hogy a vidék új urainak szüksége volt munkájukra, szakértelmükre. E továbbélt bolgár lakosság hagyatéka lehet az említett csombori temető. A gyulafehérvári, marosgombási és magyarlapádi temetők²³ viszont kétségteljesen azt jelzik, hogy a magyarság jelentős tömegekben jelent meg ezen a vidéken. A maroskarnai bolgár temetőtől nem messze pedig egy X–XI. századi magyar közösség nyugvóhelyére bukkantak a régészek. A sírok többségében a köznép jellegzetes, szegényes ékszereit, apróságait találták. A 11. században fegyveres harcossá vált. Nyíltartó tegezével s bizonyára a földben nyom nélkül elporladt íjjával temették el.²⁴ E férfi nyilvánvalóan valamelyik honfoglaló előkelő katonai kíséretének tagja lehetett.

Az elmondottaktól eltérő elgondolást fejtett ki nemrég Kristó Gyula, a szegedi egyetem történészprofesszora. Ő úgy véli, hogy a magyar honfoglalás ellenére Dél-Erdélyben (a Maros középső folyása mentén és attól délre) az egész X. század folyamán fennmaradt egy bolgár-szláv fejedelemség Gyulafehérvár (akkori nevén Bálgrad) központtal, amelyet csak Szent István csatló országához később.²⁵ E szellemes feltevés kikerülhetetlen buktatója, hogy az új országot a magyarság éppen a bolgárok elleni háborút követően foglalta el, tehát elképzelhetetlen, hogy ellenségeik egyik helytartóját (részfejedelmét) uralkodói tisztében hagyták volna, s Erdélynek éppen a sóban, aranyban gazdag, értékeiből felét ne vették volna birtokukba.

19 Kniezsa István: Magyarország népei a XI. században. Szent István-émlékkönyv, II. Szerk.: Serédy J. Bp., 1938. 435. old., Ua., Kelet-Magyarország helynevei. Magyarok és románok, I. Szerk.: Deér J.–Gáldi L. Bp., 1943. 120–121, 166, 182. old.

20 Ua., Erdély a honfoglalás korában és a magyarság megtelepedése. Erdély és népei. Szerk.: Mályusz E. Bp., 1941. 22. old.

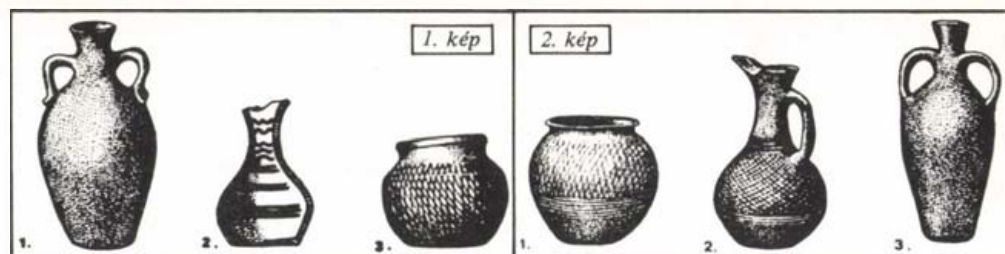
21 K. Horedt: Untersuchungen ... 131. old.

22 Melich János: A honfoglalás kori Magyarország. Bp., 1925–1929. 36. old.

23 Roska Márton: A honfoglalás és Erdély. A történeti Erdély. Szerk.: Asztalos M. Bp., 1936. 161–173. old.

24 K. Horedt: Die Ansiedlung ... 282–283. old.

25 Kristó Gyula: A feudális széttagolódás Magyarországon. Bp., 1979. 109–110. old., Ua., Levelei törzsszövetségétől Szent István államig. Bp., 1980. 485. old.

A régészeti adatok is ellene szólnak ennek, a legtöbb, X. századi magyar leletet éppen hogy Erdély déli részéből ismerjük. A feltételezett dél-erdélyi bolgár fejedelemség központja, Gyulafehérvár X. századi magyar megszállását is hűen tükrözik a régészeti leletek. Minden bizonnyal itt lehetett az erdélyi Gyula központja, akinek Sarolt nevű lányát maga Géza fejedelem vette feleségül, s aligha kétséges, hogy a város magyar neve is tőle származik.²⁶ A Gyulák ellenszegülő hatalmának megtörése után István itt kezdi építtetni Erdély legkorábbi egyházát, a gyulafehérvári székesegyházat, amely az erdélyi püspökség székhelye lesz.

A dél-erdélyi bolgarság tehát a honfoglalástól kezdődően magyar uralom alatt élt, népi alkatát és nyelvét azonban még hosszú évszázadokig megőrizte.

Sajnos, Dél-Erdélyen kívül másutt nem kerültek elő Magyarországon biztosan bolgárnak vélhető IX. századi régészeti leletek, pedig ilyeneket a Bánságban és a Tiszántúlon joggal remélhetünk. Debrecen környékéről ugyan ismerünk néhány bizonytalan lelőhelyű edénytöredéket, amelyeknek jó párhuzamai bolgár földről ismertek, ezek alapján azonban még csak nem is valószínűsíthetjük meggyőzően az egykori bolgár lakosság településeit.²⁷ Inkább arra gyanakodhatunk, hogy a rendkívül gyér lakosságú alföldi területeket a bolgárok csak katonailag szállták meg, s – Erdellyel ellentétben – ide nem költözött jelentős számú bolgár lakosság.

Többször felmerült a történeti irodalomban, hogy Pest városa is bolgár kézen volt a honfoglalás előtt. E feltevéseknek az alapja az, hogy a *pest* szó a magyar nyelvben bolgár-szláv jövevény s egyes magyar nyelvjárásokban ma is kemencét jelent, régen azonban emellett volt egy másik, „mészégető kemence” jelentése is. E szóból helynevek többfelé is keletkeztek hazánkban, méghozzá minden bizonnyal annak bolgár földről ismertek, ezek alapján azonban még csak nem is valószínűsíthetjük meggyőzően az egykori bolgár lakosság településeit.²⁷ Inkább arra gyanakodhatunk, hogy a rendkívül gyér lakosságú alföldi területeket a bolgárok csak katonailag szállták meg, s – Erdellyel ellentétben – ide nem költözött jelentős számú bolgár lakosság.

Többször felmerült a történeti irodalomban, hogy Pest városa is bolgár kézen volt a honfoglalás előtt. E feltevéseknek az alapja az, hogy a *pest* szó a magyar nyelvben bolgár-szláv jövevény s egyes magyar nyelvjárásokban ma is kemencét jelent, régen azonban emellett volt egy másik, „mészégető kemence” jelentése is. E szóból helynevek többfelé is keletkeztek hazánkban, méghozzá minden bizonnyal annak bolgár földről ismertek, ezek alapján azonban még csak nem is valószínűsíthetjük meggyőzően az egykori bolgár lakosság településeit.²⁷ Inkább arra gyanakodhatunk, hogy a rendkívül gyér lakosságú alföldi területeket a bolgárok csak katonailag szállták meg, s – Erdellyel ellentétben – ide nem költözött jelentős számú bolgár lakosság.

Végezetül még egy, a miénktől eltérő álláspontra szeretnék röviden utalni. Román régész kollégáink a IX–X. századi dél-erdélyi leleteket – a közismert dákoromán elmélet alapján állva – román-szláv vagy ősrómai emlékeknak tartják. Erre azonban semmiféle bizonyító adatunk sincs. A történeti források a XIII. században említenek először románokat Erdélyben, s a helynevek is ezt igazolják, mivel a román helynevek a magyarból, szlávból és németből valók, tehát a románság e területen a szlávok, magyarok és a szászok után telepedett meg. Az ősrómainak tartott régészeti emlékek zömmel szláv jellegűek. A feltételezett IX–X. századi erdélyi román fejedelemségek³⁰ pedig a magyar Anonymus 1200 körül írt krónikájában szereplő kitalált, regényes alakok „tartományai”, akiket a szomszéd ország történeti „keltettek életre”, s valósnak hitt történeti szerepet osztottak rájuk.³¹

Jogos bizakodással várhatjuk, hogy a jövőben mind Dél-Erdélyben, mind pedig az Alföld délkeleti vidékein a régészek ásíói újabb, IX. századi bolgár emlékeket hoznak majd napvilágra.

Fodor István

26 Györffy György: István király és műve. Bp., 1977. 59–63, 168–171. old.

27 Mesterházy Károly: A Tiszántúl IX–X. századi bolgár emlékei. Folia Archaeologica, 1977. 157–170. old., Ua., Berettyóújfalu földje a IX. századtól a XIII. századig. Berettyóújfalu története. Szerk.: Varga Gy. Berettyóújfalu 1981. 52. old.

28 Györffy György: Budapest története az Árpád-korban. Budapest története, I. Szerk.: Gerevich L. Bp., 1973. 259–260. old.

29 Melich János: i. m. 138. old.

30 Vö. Erdély története, I. Szerk.: M. Constantinescu. Bukarest 1964. 70–109. old. A szóban forgó régészeti leletanyag említett szempontú értékelésének egyik legújabb, magyar nyelvű összegzése: L. Bărzău: A román nép anyagi és szellemi műveltségének folytonossága az egykori Dacia területén. Bukarest, 1981. 87–103. old.

31 Anonymus krónikájának alapos forráskritikai elemzését ld. Györffy György: Honfoglalás előtti népek és országok Anonymus Gesta Hungarorumában. Ethnographia, 1965. 411–434. old.

Az Ipoli Pásztó falu pelikánja¹

Sas és félhold Dél-Hont egén (1595–1685)

Az első évszám Ali honti „győzelemünnepének” időleges végét, a másik pedig a megye töröktől való végleges megszabadulásának esztendejét jelzi. Kinek szolgáltak e csaknem száz év alatt falum jobbágjai? Ipolypásztó 1602-ig a lévai vár urának, Dobó Ferencnek a kezén van. Halála után a bécsi udvar praktikáktól sem riad vissza, hogy Lévát és tartozékait magának kaparintsa meg. Parancsot ad a várbirtok lefoglalására. Az őrség, hűségeskűjére hivatkozva, megtagadja a vár átadását, a császáriak azonban furfanggal elfoglalják azt. A Dobó-híveket Pozsonyba, a terméskészletet s a borokat Bécsbe, a drága műkincseket pedig Prágába hurcolták. A foglalás kapcsán pör támad. Az udvari bürokrácia beleköt Dobó Ferenc végrendeletébe, kifogásolván, hogy azon a „pecsétek (...) ferdén vannak”. Dobóné Perényi Zsófia több évi huzavona után végül is úgy szerezte vissza Lévát, hogy nőül ment Kollninch Szigfrid báróhoz, akit aztán a király 1606-ban megerősített Léva és tartozékai birtoklásában. Falum jobbágjai 1623-ig neki, majd ezt követően a Lévát magához csatoló kincstárnak tartoznak szolgálattal. Az utóbbinak 1640-ig, amikor is a király a várbirtokot száznyolcvanezer forintért átengedte egy újabb magánbirtokosnak, Csáky László grófnak. Ezt követően Ipolypásztó jobbágjai majdnem öt évtizeden át robotoltak a Csákyaknak. Zűrzavaros időkben, melyek a gazdálkodásnak nem kedveztek. Léva Börzsöny-vidéki tartozékfalvait ekkor már ismét háborgatja a török, az itteni birtoktest ebek harmincadjára jut, Csáky szalmája lesz. Az utóbbi szolás, amellyel manapság vagyon vagy birtok hírhedt gondozatlanságát fejezzük ki, eredetileg a falumat is uráló Csáky grófok mindenki által prédált, csöndeskén tönkremenő lejáró váruadalma vonatkozott, szemléletes tömörséggel fejezve ki a század gazdasági állapotait, a hanyatlást, melynek okait a terület elnéptelenedésében, a parasztkéz hiányában, a békekötések ellenére is gyakori török rablóportyákban, faluhódoltatásokban, a századot végigkísérő bécsi abszolutizmusban és a tüzzel-vassal folytatott ellenreformációban lelhetjük meg. Hogyan is állhatott volna helyre a rend, hogyan is indultak volna virágzásnak a falvak? A XVII. század folyamán, időleges nyugalmi korszakoktól eltekintve, két óriási malomkö: Bécs és Sztambul között örlődött az Ipoly alsó folyásvidékének emberanyaga.

Hatalmas veszteségekkel élte túl a török uralom első szakaszát és a felszabadító hadjáratot Pásztó is. 1554-ben ötvenhárom, 1570-ben harminckilenc, 1598-ban pedig csak tizenhat családot találtak itt az összeírók. Amikor Pálffy Miklós felszabadította Esztergomot és Drégelyt, a hadak vonulása óriási területeket néptelenített el az Ipoly mentén is. Rudolf császár elrendelte, hogy telepítsék be a vidéket. Pálffy a parancsot úgy teljesítette, hogy a Budától délre eső területeket elpusztította, s lakosságát többek között a Garam és az Ipoly gyér népségű vidékeire telepítette át. De kerültek ide lakosok egyéb tájakról is. Török Gábor, aki tágabban értelmezett szülőföldemről kiváló településtörténeti dolgozatot írt, kimutatta, hogy területi származás szempontjából vidékünk lakóinak névanyaga a XVI–XVII. században rendkívül tarka képet mutat. A régi Börzsöny-vidéki, Alsó-Ipoly menti nevek mellett – amelyek a névanyagnak mindössze tizenhét százalékát alkotják – találunk itt alföldieket (13%), dunántúliakat (2%), s főleg kisalföldieket és felvidékieket (71%) – ebből a töröktől kevésbé háborgatott Nyitra, Bars, Észak-Hont és Észak-Nógrád megye részesedése 49%.

Hogyan jutott Török ezekre a következtetésekre? A legrégebbi anyakönyvek áttanulmányozása elárulja, hogy egy Börzsöny vidéki családnév hol és mikor bukkant fel a legkorábban, mely faluba került viselője a későbbiekben. Másrészt a jobbágynévsorok is eligazítanak a származás kérdésében: igen gyakran közlik a más (általában közeli) községekben lakó, de a feljegyzés helyén is földet és szőlőt bíró jobbágyság, az ún. extraneusok nevét, sőt származásuk helyét is. Így például tudjuk, hogy Ipolypásztón az 1598-ban összeírt tizenhat családfőből hét extraneus volt, közülük három Vámosmikoláról, kettő-kettő pedig Nagy-Börzsönyből és Kisövedről került a falumba. Segít a vidék lakosainak származását felderíteni a telkes jobbágyság kételemű névadási gyakorlata is, amely a XVII. században egyre inkább megszilárdul. Valódi

¹ Részlet a szerzőnek szülőfalujáról, a Hont megyei Ipolypásztóról, a ma Csehszlovákiához tartozó Pastovcéről készülő írói falurajzából.

családnév helyett ugyan még ebben a korban is előfordul az alkalmi használathoz igazodó ragadványnév. Falumban egy és ugyanazon személyt 1603-ban Zepen Lepeő, 1628-ban pedig Leepeo néven írták össze. Az 1603-ban feljegyzett Paztor név, viselőjének megváltozott foglalkozásához igazodva 1616-ban Juhászként tűnik fel. A kuriózumok ellenére a családnév a XVII. században kezd már állandósulni, s a ragadványneveket a nagy telepítések, népmozgások korában gyakran éppen olyan családnévek váltják fel, melyek azt a helyet jelzik, ahonnan a jobbágy szökre, átköltözve vagy telepítés révén elszármazott. Ipolypásztó névanyagában erre is találunk példákat. Keleti származékra utalnak az Eperies (1598) és a Berecki (1603, Zemplén megyei helység) nevek, alföldre a Dejtár (1598), Pest megyeire a Szaday (1616) név.

A telepítések ellenére a falu lakossága nem állapodik meg. 1603-ban huszonöt, 1616-ban húsz, 1625-ben tizennégy, 1628-ban tizenöt családfőt írtak össze, a Kis, Molnár, Panyi, Suth, Gál, Hegedős családok mellett néhány olyan nevet is (Kassai, Kovács, Pereszlenyi, Pető, Tóth, Urbán), melyeknek viselői elmondhatják magukról, hogy régi, törzsökös ipolypásztóiként érték meg a mi időnket is. Általában azonban a kor nem kedvezett sem a család-, sem pedig a településtörténeti folytonosság kialakulásának, s nem tette lehetővé a falvak növekedését sem. Bizonyítják ezt a Hont megyei portális összeírások is. A XVII. század elején elrendelik, hogy egy portára négy jobbágyot, illetőleg tizenkét szellért kell számítani. Ezt figyelembe véve sem beszélhetünk azonban arról, hogy a korabeli Hont népes lett volna. Ellenkezőleg. 1609-ben a porták száma 453,75 volt, 1618-ban 428,25, 1635-ben már csak 262,65, 1948–49-ben pedig mindössze 101!

A lakosság gyűlésének, elmenekülésének fő oka továbbra is a török veszedelem. Esztergom a korábbi század végére ugyan felszabadult, 1605-ben azonban ismét török kézre került, s azon is maradt majd nyolc évtizeden át, állandó veszélyt jelentve – a török fészek Párkánnyal együtt – az Alsó-Ipoly mentére. A tizenöt éves háborút lezáró zsitvatoroki, majd bécsi békekötés szerint Hont megye (várait: Ipolydamásdot és Drégelypalánkot is beleértve) a király birtokába került vissza, portyáival és betöréseivel azonban a török sokat háborgatta a Börzsöny-vidék népét. A Bars, Hont és Nógrád 1630-i sérelmei a török végbeliektől című jelentés szerint „Ez mostani új Hasszán Pasa vezér 1630. esztendőben tett török violenciáim az alól megírt rend szerint következnek: (...) Szent-Jakab hónap első napján két német ment volt Bersenybe Nógrádból: igaz útközből a bersenyi erdőn megfogták a törökök, rabul elvitték Budára (...) Eleget írt érte a nógrádi kapitány, de semmi haszna lett, mind a mai napig a szent béke és az igazság ellen kezeknél tartják. (...) in mense Septembris öt nógrádi katona mentenek Bél nevű falura nyomtatni, a párkányi törökök reá ütöttek, mind az ötnek lovokat elvitték. Ki felől a nógrádi vicekapitány egynéhányszor írt a mostani esztergomi Mehmet pasának, de csak választ sem tett levelére, nem hogy visszaadta volna lovaikat: ma is oda vannak azért, semmi uton nem restitáltatta.”

A török bekezeségnek a bizonyítékait sorjáztató jelentés, amelyből csak a falum közvetlen közelére vonatkozó eseteket ragadtam ki, bőven beszél még rablásról, fosztogatásról, marhahajtásról, rabfogásról, asszonyok és gyermekek elhurcolásáról. Megtoldja a panaszáradatot a törökkel folytatott 1642-es békealkudozások Hont megyére vonatkozó része is, amelyben ezt olvashatjuk: „Faluk holdultatásai Nr. 51. Rabok elvitele Nr. 391. Emberölés Nr. 62. Marhahajtás Nr. 145. Adófizetés ft. 86 150. Rabok váltása ft. 10 763. Kártétel ft. 18 935.” Egy másik – ugyancsak 1642-ből származó – jegyzék szerint a század-előtti kötött bécsi béke ellenére a törökök ötvenegy (más adatok szerint hetvenkét) falut hódoltattak be Hontban, köztük Ipolypásztó közvetlen környékéről Szetét, Lontót, Szakállost, Szalkát, Helembát, Kövesdet, Kisölvedet. Két meghódított község neve hiányzik a megrongálódott összeírásból. Lehetséges, hogy köztük volt Pásztó is, amelynek határa érintkezik Kisölvedével, s amelyet az Ipoly vonalán északra is, délre is több hódolt falu fogott közre? Vagy megvédte netán a palánkvár, melyet 1594-ben, a török időleges kiűzése után ismét felépítettek? Pontos válasza nem vállalkozhatom. Az viszont biztos, hogy falumat körülcsapkodták a török veszedelem mennykövei. 1646-ban a váci törökök Ipolydamásd várát rohanják meg. Őrségét és a falu lakosságát felkoncolják, az Ipoly-vonalat védő fontos végvárat pedig a földdel teszik egyenlővé. Három évvel később a párkányi aga Szalkát dúlta fel. Igaz, a magyarok a dúlókon ütöttek (az agát fiával és számos előkelő tiszttel együtt elfogták, Érsekújvába szállították, s tizenkilencüknek a fejét vették), ettől azonban nem riadt vissza a török, sőt 1649-ben orvul ismét bevette Drégely várát, jóllehet azt a század elején kötött s változatlanul érvényben levő békemegállapodás a magyaroknak ítélte oda. Diplomáciai tiltakozásra a törökök a várat visszaadták ugyan a királynak, terület-szerzési szándékaikról azonban egyáltalán nem mondtak le.

1663-ban a szultán, megunva a századot végigkísérő kisebb csatározásokat, portyákat, szüntelen végvári villongásokat, hatalmas hadjáratot indított a Habsburg-kézen levő megyék meghódítására. Augusztus elején nagy győzelmet aratott Párkánynál, szeptemberben pedig hatheti heves ostrom után a kulcsfontosságú Érsekújvárt vette be. Török uralom alá került még az év őszén az Ipoly-völgyet védelmező Drégelypalánk és Nógrád is. A nagy hadjáratot az 1664-es vaskvári békekötés zárta le. Állandó jelzőként a „szégyenteljes” tapadt a békéhez, a Habsburgok ugyanis több sikeres csatájuk dacára kötötték meg azt, például vetve a töröknek mindazokat a területeket, amelyeket a hadjárat alatt szereztek. Hogy falum ekkor török kézre került-e, adatok híján nem tudom. Ha nem került, másféle megpróbáltatást rótt népére a sors: Bécs abszolutizmusát, illetve ennek szerves részeként a nagy néptömegek életét keserítő, kegyetlenségtől sem visszariadó ellenreformációt.

A reformációtól az ellenreformációig

Hontban a reformáció a városi polgárság feudalizmusellenes mozgalmaként indult, még a mohácsi csatavesztés előtt. A selmeci, körmöci bányákat az augsburgi Fuggerek vették bérbe. Munkásaik Németországból magukkal hozták, s itteni lakóhelyükön is terjesztették a reformáció tanait, melyek pár évtized alatt meghódították egész Hont megyét. A Mohács utáni időkben, amikor a török uralom súlya alatt összeomlott a régi rend, joggal érezhette úgy a nép, hogy sorsának rosszra fordulásáért az „istenek”, a nagy hatalmú egyház, a roppant vagyont felhalmozó szerzetesrendek is felelősek. Nem nézhette jó szemmel a jobbját azt sem, hogy a tizedet az egyház a török dúlásokat követő nehéz gazdasági helyzetben is behajtja tőle. A kétféle adózó, törököt, illetve földesurat-egyházat szolgáló nép körében a reformáció – hűbérrelles felhangjai és társadalomkritikája révén – könnyen befogadásra talált. Segítette terjedését a török vész nyomában járó nagy megrendülés; oly világban, ahol a sors iszonyatból iszonyatba sodorja az embert, talán még Istent is másat kell keresni. Újat, ha már a régibe, a vesztett szalmaszáliba, kapaszkodni nem lehet . . .

Mikor és hogyan, milyen fő indokoktól vezérelten állt át Ipolypásztó a protestáns eszmékre, pontosan meg nem mondható. Feltételezem, hogy 1552 és 1610 között. Az időszak felső határa a zsolnai zsinat esztendeje, amikor is Hont megye egésze csatlakozott a bányavidéki református püspökséghez. Az első évszám a megye töröknek való behódolását jelzi, oly vonatkozásban lehet köze a világkép változásához, hogy tudjuk: a török a protestantizmus terjedését nem akadályozta.

Nem így a bécsi politika. Az 1606-os békekötésekben ugyan még elismeri a vallásgyakorlat szabadságát, az 1608-as országgyűlés azonban már jelentős kiváltságokkal igyekszik visszaédesgetni az államvallás kebelébe a főurakat, akikről a „cuius regio, eius religio” (akié a föld, azé a vallás) elv megvalósítását várja el. Falumnak e korban az volt a szerencséje, hogy hűbérura, Kollonich Szigfrid, maga is a reformáció eszméit vallotta, lutheránus volt. Lévai várbirtokától azonban 1623-ban megfosztották. Kegyvesztésének oka nyilvánvaló: a következő évben már az ellenreformáció buzgó élcsapata, a jezsuita rend tevékenykedik Léván, s nyilván a vár tartozékfalvaiban is. Hogyan vészelté át ezt a korszakot falum, nem tudom. A templom alatti rőjtöklyukakról olvastam olyan egyháztörténeti vélekedést, mely szerint titkos vallási szertartások helyeül is szolgálhattak. Ha ez igaz, több, mint lidércnyomásos a kép: a földmélyi folyosókban fojtottan szakad ki falum embereiből a korszak nagy nyomorúságát: török, Habsburg és ellenreformáció okozta szenvedését mind-mind felpanaszoló zsoldtár, ez a megrendítő önsírató:

*. . . fenyeget én ellenségem,
A hitetlen rettetget engem,
Mert én rólam tanácsot tartnak,
És ellenem kőtest tesznek,
Nagy haraggal rám gerjednek,
Hogy megnyomorítsanak.*

*Nagy inségben kesereg szívem,
Rettetget halálos félelem,
Teljességgel elszomorodtam,
Félek, rettegek, gyötrődöm,
Reszketvén szörnyen vesződöm,
Úgy hogy immár sokszor kívántam:*

*Óh, ha szárnyaim lehetnének,
Mint a galamb ha repülhetnék,
Én elrepülnék messze földre,
Elmennék e népek közül,
Pusztát keresnék ezentúl,
Ahol nyugodalmam lehetne . . .*

Hogyan került ki falum az ellenreformációnak abból a hullámából, amely különösen II. Ferdinánd uralkodása alatt, 1619–1637 között volt erős Hontban, adatok híján (melyeket egy későbbi, az egyház régi irattárát megsemmisítő tűzvész emésztett el), nem idézhető fel pontosan. Némák a későbbi évtizedek koronatanúi is. Ipolypásztó 1651–1673 közötti prédikátorának a nevét ismerjük csupán: Ujvári István. Sírba vitte élményeit, tapasztalatait, félelmeit és hősi elszántságát utódja, Sallay János (1673–1695) is. Mindkettőjüknek lett volna mit hagyniuk ránk: falumbéli működésük a Wesselényi-összeesküvés leleplezését követő osztrák abszolutizmus és a Szelepcsényi György által kezdeményezett, terrorisztikus és katonai eszközökkel megvalósított hittérítés idejére esik. Arra az időre, melynek csapdájáról Szentci Molnár Albert erőteljes nyelve vallhat csak igazán: „Perelj Uram! perljömmel, /Harczolj én ellenségeimmel, /Te paizsodat ragadát elő. /Én segedelmemre állj elő / . . . / Mert nekem hálót vetettek, /És mely árkat készítettek, /Hogy életemben ok nélkül /megejtsenek kegyetlenül . . .”

A nagy ellenreformációs támadás ugyancsak megapasztotta az Ipolypásztót is magába foglaló drégelypalánki református egyházmegyét! A XVII. század közepén még tizenkilenc anyaegyház tartozott hozzá, a következő évszázad második felében azonban már csak öt (!) élte meg. Nem csoda: 1673 szeptemberében a pozsonyi vérbíróság Hont megyéből tizenkilenc prédikátort idézett maga elé. Valamennyiüket kegyetlenül megkínózták. Kettejük – a rakoncai és a kormosói pap – a tüzes vassal megbélyegzett, evezőpadhoz láncolt, rendszeresen korbácsolt, szenvedéseit ritkán túlélő gályarab sorsára

jutott. Hogy Ujvári István és Sallay János miként került el társai sorsát, nem tudható. Feltételezhetjük, hogy a vértörvényszék idejére, 1673-ra Ujvári vagy elhunyt, vagy pedig távozott a megyéből, illetőleg, hogy Sallay akkor még nem telepedett meg falumban. Menekülésük másik magyarázata az lehet, hogy hozzájuk nem ért el a bécsi sas ragadozó karma.

Ujvár eleste, 1663 után falum állhatott török hódoltság alatt is. Akár így, akár úgy, urai közül egyik kutya, másik eb...

Az Ipoli Pásztó falu pelikánja

A Bécs és Sztambul malomkövei között őrlődő vidéken a század második harmadára erősen megbomlott a rend. A büszke nemesi vármegye parasztvármegyévé fokozódott le: az alispán jobbágyság, falusi bírák által szedette az adót. A vármegye élére a jobbágyság jelöltjei közül parasztkapitányt nevezett ki, melléje a kisebb közigazgatási egységek, a hadnagyságok hadnagyokat állítottak, akik mellé a falvak fegyveres tizedeseket osztottak be. A fegyveres, önvédő jobbágyszervezet törekvése az volt, hogy a hadak dúlta vidéken úgy-ahogy fenntartsa a rendet, üldözze a kóborokat, zavarosban halászókat, fosztogatókat, „latrokat”, védelmet nyújtson a Wesselényi-összeesküvés után elbocsátott, zsoldjuktól kikopott magyar végvári vitézek erőszakos foglalásai és a török rajtaütések ellen. A század vége felé lehangelő sívár képet nyújtott Hont. Feljegyezték: amikor Gerhard Pál alispán Merczi tábornokkal bejárta egyszer a vármegyét, Báttól Korponáig s onnan Vácig és Esztergomig, egyetlen lélekkel sem találkozott. A falvak elnéptelenedtek. Lakóik – hol a török, hol az osztrák, hol mindkettő elől menekülve – erdőkben, üregekben, ingoványokban vertek tanyát.

Hogy e nagy menekülések mily ősi, már-már atavisztikus félelmeket alakítottak ki falum lakóiban, s hogy milyen eleven máig is a töröktől való bujdosások emléke, megtapasztalhattam nemcsak a helyi mesék, mondák, legendák gyermekekként magamba szívásának korában, hanem e kézirat írásakor is. Éppen a török kori fejezetek megformálásán munkálkodtam, odahaza töltvén a nyarat, amikor a Máj-hegyen, szőlőnk mellett egy gabonatóblában a kombájn alatt beszakadt a föld. Rejtekhely tártul föl? Egykori pince? A jelenlevők egyhangúan az előbbire szavaztak. Ki is vitathatná, hogy az üreg a törökök ellen nyújtott menedéket? Ki is ne hinné el – hisz minden legenda valóságmag körül képződik –, hogy falum nagyharangját, amely a hagyomány szerint még a reformáció előtti időkből származik, a török elől az Ipoly holtágai-ban rejtgették? Ki kételkednék abban, hogy az asszonyok a hódítók elől a mocsárban, tölgyesben, a Széki-tó ingoványaiban kerestek menedéket? Mert hát – mint megboldogult Kassai Zsuzsánna néném magnón reám hagyta volt –, mert hát „... Évittik a törökök az asszonyokat. Évittik ikét és úgy bújkátak, olyan vizes pocsonyás helekén, lapulevelek alatt. Hogy hát még ne találják, osztán éjjé hazamént az asszon, hát mondta:

– Nyissák ki a zajtót, édesanyám.

Hát asszonyga: Ki vagy?

– Hát én vagyok a lánya, nem ismer?

Asszonyga: Az őment, évittik a törökök. Nem él a má.

De hogy: Hazagyüttem, én vagyok.

De nem nyitotta ki az annya, nem hitte. Réggöre ott vót meghalva.”

A szerencsétlen lány vagy fiatalasszony sorsát felidéző történet valamikor ballada lehetett. A párbeszéd s a mesezáró fordulat ugyanis csaknem teljesen megegyezik a Gyönyörű Bán Kata című balladával. Megpróbáltatások és tragédiák a korábbi századokban ép, kerek alkotásokban élhettek az Ipoly mente népköltészetében is, amelyből, íme, napjainkban is vet eléink tükörcserépnit az idő, felmutatva a török világ emlékeit.

A török fészkek: Párkány, Esztergom, majd pedig Érsekújvár visszavételével az oszmán uralom Hontban 1685 nyarán egyszer s mindenkorra véget ért. Mit hagyott maga után? Gyéren lakott, műveletlen, pusztuló tájat s rajta a sebeitől gyógyuló embert.

Falum 1691-ben vágatott pecsétjén az „Ipoli Pásztó falu pecsétje” körfelirat közepén egy pelikán áll.

Szent madár.

Őnnön vérével táplálja fiait, hogy megőrizze s általadja őket az időnek, mely – vonzva magához a reményt – mindig eljövend.

Zalabai Zsigmond

Pataki diákvilág a régi századokban

„A Sáros-pataki Ref. Iskola fundáltatott az 1531-dik esztendőben Prinyi Péter által, ki volt Prinyi Imrénnek, a Palatinusnak Fija, S.Pataknak Ura, egy ideig Erdélynek Vajdája. Belső mivoltának formálói voltak Kopátsi István és Sztárai Mihály híres Reformátorok...” Így kezdi A Sáros-Pataki Ref. Kollégiumnak rövid Históriaja c. munkáját Szombathy János, akit svájci, hollandiai és franciaországi egyetemi tanulmányai után 1782-ben választottak meg a kollégiumban „A Természeti Törvényeknek, Történeteknek és a Deák ékesszólásnak rendes professzorává”. Az 1823-ban bekövetkezett haláláig tanított, írt és rendezgette, gyarapította a kollégium híres könyvtárát.

Szombathy János „rövid története” és más forrásmunkák tanúsága szerint a sárospataki kollégiumot 1531-ben alapította Perényi Péter koronaőr, a vár akkori birtokosa. Méltóképpen ünnepelte 1981-ben fundálásának 450. évfordulóját az ősi iskola. És ez alatt az ötödfél száz esztendő alatt a neves és névtelen diákok ezrei kerültek ki a kollégium falai közül, akiknek nemzedékei színes, gazdag, sajátosan pataki diákvilágban éltek.

Természetesen a régi pataki diákvilágnak az akkori társadalmi rendszer velejárójaként megvoltak a maga feudális formái, kötöttségei, hiszen a diáktársadalom három rétegből tevődött össze: úrfiakból, közrendűekből és inasdiákokból. Az *úrfiak* a földbirtokosok, főnemesek gyermekei voltak, akik számára szüleik saját házat építettek Patakon. Egy ilyen hajdani diákvártély ma is lakásul szolgáló épület. A múlt század elején Vay Ábrahám építtette a saját és a rokon gyermekek számára, pataki diákoskodásuk idejére. A négyszintes, toronyszerű házat, amely az első emeletet épület volt Patakon, ma is „fellegvárnak” nevezzük. Az úri fiúknak külön nevelőjük és őket kiszolgáló inasdiájuk volt. A *közrendűt* más néven zacskós, batyus vagy tarisznys diáknak is nevezték. Kisnemesek, polgárok, hivatalnokok gyermekei voltak, akik zacskóban, batyuban, tarisznnyában hozták magukkal a levesbe való szárasztészta, lisztet, babot, borsót, lencsét, cserépszilkéban a zsírt, lekvárt. Közösen fogadtak egy főzőasszonyt, kokvát, aki süttött-főzött nekik.

A harmadikféle diák, akinek a sorsa a legnehezebb volt: az *inasdiák* vagy *szolgadiák*. Az úrfi fiúkat és azok nevelőit vagy több közrendű diákot szolgáltak ki. Már a kollégiumba jövetelük is többnyire csak úgy vált lehetővé, hogy az úrfik szülei felfogadták őket Patakra kerülő fiaik mellé szolgadiáknak. Tudtak takarítani, vizet hordani, kályhába fűteni, csizmát, ruhát tisztítani, s tudtak, legjobban ők tudtak, tanulni. Pedig – amint a kollégium híressé vált egykori szolgadiákja, Tompa Mihály visszaemlékezik rá – gyakran csak a kívülről fűthető kályha előterében meghúzódva, a tűz fényénél jutott nekik hely a tanulásra.

Kilencven éves volt a kollégium, amikor 1621-ben nagy patrónusa, I. Rákóczi György elrendelte az addig jobbára csak hagyományokon, szokásjogon alapuló iskolatörvények rendszerbe foglalását. Így készült el a kollégium törvénykönyve, a *Leges Scholae Sáros-Patachinae*. Szinte a mai rendtartásnak felel meg: szabályozta az iskolai életet, megszabta az igazgató, a tanárok, nevelők, segédtanítók és a diákok jogait és köteleességeit. Az érdekesség kedvéért idézzünk néhány mondatot ebből a több mint 360 esztendősen rendtartásból, olyan szabályokat, amelyek közül egyeseket megmosolygunk, de némelyiken talán ma is elgondolkozunk.

A tanárokkal szemben támasztott követelmények például azt mutatják, hogy a törvénykönyv megalkotói szerint a *jó iskola első és legfontosabb feltétele a jó tanár*. Rector, conrector csak az lehet, aki jámbor, becsületes, egyetemet végzett, alapos képzettségű, a bölcsélet művelője, a tudományokhoz szükséges nyelvet ismeri, hű, szorgalmas, kedveli az erényeket és szereti az embereket, mindenekelőtt a diákokat. „A rectorok egymással békeességben éljenek – olvashatjuk az V–VI. fejezetben – sőt egymást kölcsönösen tiszteljék és testvéreileg szeressék. Egymást ne szólják meg, ne szidalmazzák, ne gyalázzák és be ne árulják.”

Megköveteli a törvénykönyv, hogy a *tanárok az előadásokat pontosan tartsák meg, a tanításban mindig a diákok hasznát nézzék*. Kitér a *helyes kiejtés, a szép beszéd* fontosságára is, ezért a *tanár ne mulassza el figyelmeztetni a diákokat a kiejtésükben előforduló hibákra*. Viszont a tanárok is mutassanak jó példát: az ő beszédük is legyen komoly, nyugodt, higgadt.

Néhány a diákokra vonatkozó rendelkezésekből. Ha a tanuló az előadásról, a szerdai és szombati kikérdezésről vagy más nyilvános összejövetelről ok és engedély nélkül elmarad, négy dénár büntetést fizet. Aki alvással, télenességgel tölti az időt, és iskolai dolgait elhanyagolja, a nyilvános étkezésben három napig nem vehet részt. Ha ekkor sem javul meg, ismétlődik ugyanez a büntetés. És ha ez sem használ, s a hivatalos látogatás alkalmával és a *vizsgákon előrehaladását a tudományokban kevésnek találják* – „tanquam indignus Musarum contubernio ad stivam relegator!”, vagyis „mint a múzsák testületéhez méltatlan, az ekeszarvához utasíttassék!”.

A legrégibb mai épület 1772-ből (Imre Lajos metszete)

Foglalkozik a törvénykönyv a diákok öltözködésével is, s nem engedi meg, hogy a kalap vagy más ruhadarab formátlan legyen, sőt még a haj hosszát is megszabja. Szigorúan előírja, hogy a diákok az iskolai előjáróknak, tanároknak, köztisztviseltek álló férfiaknak és nőknek adják meg a *kellő tiszteletet*. Előttük az utcán térjenek ki, emeljék meg kalapjukat, mert „turpe est litteras nosse absque moribus”, azaz „csúnya dolog, ha valakinek van tudománya, de nincs erkölce”.

A törvénykönyvből és a későbbi idők iskolai rendelkezéseiből azt láthatjuk, hogy valóságos kis köztársaságban éltek régen a pataki diákok: Ővük volt egészen az iskola, de rájuk nehezedett annak több gondja is. Ugyanis a *diákság őrei álltak a kapuban* mint janitorok, diákőrszemek vigyáztak éjjel a kollégiumra mint vigilek. A diákok takarították a tantermeket, a folyosókat, ők gondozták a szőlőföldeket, ők kapáltak, szüreteltek, tartották rendben a pincét, árulták a bort a „vini praeceptor”, süttették a kenyeret, osztották a cipót a „libi praeceptor” irányításával. Ők kezelték a könyvtárat, ők voltak a kollégium szünidei őrői mint remanensek, ők virrasztottak beteg társaik felett, ők vitték a temetőbe a halottakat: diákokat, tanárokat.

A diákköztársaság feje – az iskola legkiválóbb végzett diákja – a szénior volt. Mellette működött a *legkitünőbb tanulókból, a primariusokból álló esküdszék*. A szénior nemcsak a diákok ügyes-bajos dolgait intézte, hanem némely osztályokban tanított, sőt még a *tanárokat is ő fizette*. Ezenkívül – amint a törvénykönyvben olvashatjuk – „éber szemmel őrködik, hogy összesküvés, lázadás se az iskolában, se ezen kívül ne keletkezzék. A büntetést a helyettesével, a contrascribával végrehajtatja az elítélt diákokon. A költségekről és az élelmiszerekről havonként elszámol a tanári széknak. A szénior fizetése heti 10 dénár és minden hordó bor után a seprő”.

Önállóságra, helytállásra nevelte tehát a kollégium a diákjait, s ennek számos lehetősége, intézménye volt szinte alapításától kezdve mindig a századok folyamán. Ilyen volt például az egész évben folyó collatio, vetélkedés. Egy-egy osztályban ugyanis 150–200 diák tanult. Ezért a tanárok mindegyik kiváló diák mellé 5–10 gyengébb előmenetelűt osztottak be korrepetálásra. A kis csoport aztán a várkertben, a temető és a közeli ligetek ösvényein, majd később a ma is meglevő iskolakertben sétálva tanulgatta a másnapi vagy éppen a vizsgai leckét. A *korrepetitorok arra törekedtek, hogy az ő csoportjuk legyen a legjobb az osztályban*, mert nemes versengés eredményeként a győztesek odaülhettek a kitüntető helyre, míg a többiek mindig állva hallgatták a „közleckéken” a tanárok magyarázatait. A hajdani tantermekben ugyanis egyáltalán nem voltak padok vagy más ülőalkalmatosságok, sőt fűteni is csak a múlt század elejétől fűtöttek az iskolában.

Hetente kétszer – szerdán és szombaton – volt feleltetés, s évente ugyancsak kétszer: a január végi Pál-napi és az aratási egzámen, azaz vizsga idején kellett számot adniuk a tudományokban elért

eredményeiről. Ilyenkor – a törvénykönyv szövege szerint – „mutuas insurrectiones non ferto!”, vagyis „tilos a sűgás!”. Különösen az aratási vizsgák zajlottak le nagy érdeklődés közepette, s két-három hétig is tartottak. Ezeket az *iskolai előljárók, neves közéleti férfiak és az öregdiákok nagy nyilvánossága előtt tartották*. Általában 14–16 évet kellett eltöltenie egy ifjúnak a kollégiumban, míg az elemi ismeretektől a főiskolai tudományokig mindent elsajátított. Az azután tanulmányai befejeztével elegendő képességet érzett magában, akkor letehetette az esküdtdeáki vizsgát. Ez azt jelentette, hogy tanáraik 7–8 *előljáró jelenlétében* megvizsgáztatták őket vagy 20–25 tantárgyból. Ilyenkor a „pályavégzett” ifjakknak mindenről számot kellett adniuk, amit diákéveik alatt akár a „közleckeén” akár magánszorgalomból elsajátítottak. A sikeres vizsga után ezeket az ifjakat az esküdtdeákok testületével iktatták be. Ott mint elsőfokú bíróság a diákok erkölcsi magatartására vigyáztak, bizonyos ügyekben ítéleztek fölöttük, sőt mint pedagógusok tanítottak is. És ha néhány évet külföldi egyetemen is eltöltöttek, visszatérve Patakra, elnyerhették a kollégium valamelyik professzori székét.

A kollégium és az ifjúság életében igen fontos szerepe volt az énekkarnak. A pataki diákok mindig híres dalosok voltak. Az énekkari tagok között tisztos grádusok, rangok voltak. A kórus élén állt az elnök, aki évente legalább két *saját szerzésű* dalt tartozott bekottázní a melodiáriusok könyvébe. Ezekből a kézíratos melodiáriumokból 16 kötet maradt fenn, s igen értékes darabjai a kollégiumi nagykönyvtárnak. Az elnök után következtek az előnékesek: procantores, a főnékesek: protocantores, a köznékesek concantores és az alnékesek: subcantores. Az énekkari tagokat bizonyos kiváltságok illették meg a kollégiumi életben. Szerepléskor díszes egyenruhát viseltek, a szokásos borosztáskor (mert ilyen is volt) kétszer annyi bort és gyertyapénzt kaptak, mint mások. Egzámenek idején minden nap szerepeltek, s ilyenkor – rangjuknak megfelelően 1–2 itce, az elnöknek 4 itce bor járt. Ugyancsak a tisztességükhöz mérten különféle ürméretű fakupaik voltak, amelyeket például a kóruselnök beiktatásakor, az úgynevezett introitus alkalmával – illet még az én diákkoromban, az 1920-as években is tartottak – fenéig kellett üríteniük. Ezekből a búkkfa kupákból néhány ma is látható az iskolamúzeumban.

Igen nagy szerepe volt a kollégiumi ifjúság önművelése, életre, önállóságra való nevelése tekintetében két másik intézménynek is. Az egyik volt az úgynevezett *Páncél vármegye*, a másik az önképzőkör elődje, a *Pataki Ifjúegyesület*.

Páncél vármegye egy jelképes vármegye volt, nevét a Patak határában levő Páncél-hegyről kapta. A kollégium híres jogprofesszora, Kövy Sándor alapította 1813-ban, s ennek pataki diák korában Kossuth is „polgára” volt. Az egyesület létrehozásával azt a célt tűzték ki, hogy a joghallgatók ebben a jelképes vármegyében a törvénykezési gyakorlatot, a vármegyei életet és szolgálatot, tehát jövőendő hivatásukat már a kollégiumban gyakorolhassák, elsajátíthassák. A jelképes vármegyének öt jelképes járása volt, s ezeket szintén egy-egy pataki határrészről nevezték el „váraljai, homokdombi, halastói, nyilazói, pogánykúti járásnak”. Maga Kövy Sándor volt Páncél vármegye főispánja. Évente tisztújító gyűlést, több ízben közgyűlést tartottak, s ezeken *időszzerű politikai kérdésekről is vitakoztak*. A diákvármegyének mindenkire kötelező érvényű törvénykönyve, ezüst pecsétnyomója és saját pénze is volt, a Páncél-forint.

Tíz évig zavartalanul működhetett, majd 1823-ban a helytartótanács *betiltotta* Páncél vármegyét, azzal az indoklással, hogy a pataki jogászok „anyira beleyagorolták magukat a rebellis vármegyésdibe, hogy az újoncállítást is megtagadták... És hogy veres övvel a derekukon a király személyéről és a haza constitúciójáról, alkotmányáról tanácskoztak”. Hosszú szünet után, 1832-ben újból engedélyezték, de a nevét Nándor vármegyére kellett változtatni. A főispánon kívül most már fejedelmet is választottak, országgyűlést tartottak, és ezen éppúgy meghányták-vetették az *ország dolgait*, mint a képviselők Pozsonyban. Az új vármegyének is volt címere, pecsétje és saját pénze, a Nándor-forint. Az utcán való dohányzásért, káromkodásért és este 10 óra utáni kávéházi kimaradásért 20–30 Nándor-forint büntetést róttak ki a vétkekre.

A Pataki Ifjúegyesület 1832-ben alakult meg. Létrehozása Szemere Bertalan nevéhez fűződik, aki jogi tanulmányait végezte a kollégiumban. A céljuk kezdetben az volt az egyesülettel, hogy minél több magyar nyelvű szépirodalmi művet szerezzenek be és olvashassanak, fejleszthessék nyelvkészségüket, gazdagíthassák szókincsüket. Alapítólevelükben ezt olvashatjuk: „A nyelv és a szabadság szorosan összefüggnek egymással, mert ahol a nyelv szunnyadozik, ahol az ifjúnak vagy a férfinak a nyelve szűkkörű, ott a lélek is rab. A nyelv és műveltség válthatatlan társak, ahol tiszta, tág, bő a nyelv, ott magas, sokoldalú a műveltség és viszont.”

Az egyesület később önképzőköri jellegűvé vált, s ekkor a nevét Szépmű Egyletre változtatták. Ekkor már Parthenon néven egy irodalmi zsebkönyvet is megjelentettek, amelyet további kötetek követtek. A Parthenonban saját szépirodalmi alkotásaikat, verseket, elbeszéléseket, kritikai írásokat közöltek. Az első számból tiszteletpéldányt küldtek a pozsonyi országgyűlés ünnepelt szónokának, Kölcey Ferencnek, aki nagy elismeréssel szolt kollégiumba küldött levelében a diákok egyesületi életéről és irodalmi próbálkozásairól. A Szépmű Egylet összejövetelén, műsorán gyakran szerepelt verseivel Tompa Mihály is, akiről az egyesület elbarnult jegyzőkönyvében ezt olvashatjuk: „A szavalás hevében üstöke úgy állt az égnek, akár a pacsirta kontya.”

Sok szegény gyermek kollégiumi tanulását tette lehetővé századokon át, de még a két világháború közti időkben is a szuplikáció, legáció és mendikáció intézménye. Kötetekre menő történetet, eseményt lehetne ezekről felidézni még a saját diákkoromból is. Ugyancsak a két világháború között, a harmincas évek

végén felújították a „lobbantás” elnevezésű régi diákszokást dr. Keéky István volt pataki diák, a kitűnő tollú újságíró „rekonstrukciója” alapján.

A kollégiumnak ugyanis saját kórháza, halottasháza és orvosa volt. S ha egy tanár vagy diák meghalt, a temetés után néhány hónap múlva a lobbantás szertartásával felidéztek az emlékét. Ezt rendszerint a konviktusban tartották a szénior vezetésével. Segédkezett neki az esküdttdiák, s közreműködött a kollégiumi kórus. Egy hosszú asztalnál annyian foglaltak helyet, ahány éves volt az elhunyt tanár vagy diák. Az asztal főhelyét üresen hagyták, s oda az elhunyt emlékére egy felfordított cseréptálat, erre egy karéj kenyeret, a tál elé egy borral töltött kupát tettek. A főhelytől jobbra a szénior, balra a búcsúztatót mondó diák, a széniorral szemben az esküdttdiák, a szónokkal szemben pedig a tanári kar képviselője ült. Valamennyiük előtt egy-egy szál gyertya és borral telt pohár.

A szénior felállva helyéről, meggyújtja saját gyertyáját, mire a teremben minden lámpát eloltanak. A szénior párbeszédet kezd az esküdttdiákkal a kollégiumi életéről, régi szokásokról, a halottkultuszról. A búcsúztató diák megemlékszik az elhunyt társukról vagy tanárukról. A tanári kar képviselője rövid beszédet mond, a kórus gyászdalokat, majd az elköltözőt legkedvesebb dalát énekli. Amikor a szénior ezt kiáltja: „lobbantás”, mindenki meggyújtja a gyertyáját, s felállnak, kezükben égő gyertyával és a borral telt pohárral háromszor körüljárják az asztalt. Az üres főhelyhez érve, mindannyiszor koccintanak az elhunyt helyén levő, vörös borral telt fakupával. Visszaülve a helyükre, leteszik a gyertyát, újabb rövid párbeszéd, és a kórus éneklése közben együtt maradnak „lángaluvásig”.

A szénior ekkor távozásra szólítja fel a „lobbantókat”. A lobbantás szertartásával utoljára a kollégium híres diákjától, Komáromi János írótól vettünk búcsút 1938. január 15-én. Ezen, mint fiatal tanár, magam is részt vettem.

Ma is élő hagyományként maradt fenn a régi időkbeli Patakon a végzős diákok búcsúztatása. A letűnt századokon azonban csak azok búcsúztatásáról volt szó, akik főiskolai tanulmányaikat befejezve, valóban az életbe léptek ki. Erre az aratási egzámént követően került sor. Az itt maradók elkísérték a távozókat a város határában levő dombig, ott elénekelték a búcsúdalt, amely így kezdődött: „Megírták már nékem az úticédulát, / Nem taposom többé a pataki uccát...” Aztán egymás nyakába borulva, legtöbbször el is sírták magukat. Azért nevezték el a patakiakat ezt a dombot „Pityergőnek”.

Napjainkban az érettségizők búcsúztatása éppúgy szokás Patakon is, mint más iskolákban. Itt azonban nem ballagás, hanem csengőbúcsú a neve, mert a távozók szép, ünnepélyes búcsúztatása a kollégium öreg csengője alatt történik. Attól a csengőtől vesznek búcsút a mai diákok, amely őket és elődeiket oly sokszor szólította az öreg falak között a tanterembe. A pataki csengőbúcsúnak saját helyi „szertartása” van a régi idők hagyományainak, dalainak felhasználásával.

Apró történetek, rövidke filmkockák mindezek a hajdani pataki diákélet 450 éves, színes, gazdag folyamatából. Ma már emlékek csupán, de bizonyosságai annak, hogy az a sok-sok ezer neves és névtelen pataki diák a letűnt századok sanyarú körülményei között is mennyire tudta szeretni az őt testi és szellemi táplálékkal ellátó alma matert.

Hegyi József

Három ismeretlen Lenkey-levél

Lenkey János, az 1848–49-es szabadságharc tábornokának emlékét Egerben utcatáblák őrzik, sírját vörös nyakkendős úttörők gondozzák. Akik hamvai fölé helyezik a kegyelet virágait, valamennyien olyan hősök szeretnének lenni, mint az a 176 évvel ezelőtt született huszárkapitány, aki elsőként vezette át a Kárpátokon a Galíciában állomásozó századát. Igen, az utókor számára ő már csak a legendás Lenkey kapitány maradt, a nagy bajszú huszár, akinek nevét a legnagyobb hazafiak között emlegetjük, Kossuth, Széchenyi, Petőfi, Táncsics, Damjanich mellett. A majdani hősök azonban éppolyan magatehetetlen csecsemőnek születnek, mint a többi ember. Neveltetésük, jellemük s a történelem kihívása – olykor a törvényszerű véletlen – teszi őket képessé az átlagnál többre.

Lenkey János 1807. szeptember 7-én Egerben született. Apja, Lenkei és Zádorfalvi Lenkey Károly azon hétszilvafás nemesek közé tartozott, akik a honfoglalásig vezethették vissza családfájukat. Forgón Mihály Gömör–Kishont vármegye nemes családjai című könyvében azt írja, hogy „Nenkei Filent fia Mikó 1365-ben már előfordul a gömöri nemesek sorában...” A család ősi fészket, Sajólenkét ekkor még Nenke néven említik az okiratok. A Rákóczi-szabadságharcban több Lenkey is küzd a fejedelem zászlaja alatt. Ila Bálint Gömör vármegye című könyvében találjuk az alábbi sorokat: „Nenke területe a Sajó menti Keszi törzsi szállásföldhöz tartozott, legkorábbi lakosai is e törzstörődék elemeiből kerültek ki.” Néhány bekezdéssel alább megjegyzi: „A Lenkey Nemzetség nagyon elszaporodott és a határt saját ekéivel

művelte.” Tehát jobbágyok nélkül. Nemesi kiváltságaikból úgyszólván csak a kutyabőr maradt. Nagyrészt ez magyarázza rebellis hajlamukat is.

János nagyapja, Lenkey Mihály, miután feleségül vette Lénárddaróci Bárdos Apollóniát, Sajólenkéről Apátfalvára költözött. Ifjúkorában testőrtisztként szolgált Bécsben; valószínűleg ezt a hagyományt követték a fiai is, hiszen a négy közül három katonai pályára lépett. Károly a vármegye ajánlására, a polgári életből került a testőrséghez, de nem elégítette ki a sok ceremóniával, csillogással járó élet. Három év után, meggyengült egészséggel leszerelt. Feleségül vette a Heves megyei főorvos leányát, Keszlerffy Teréziát, s borkereskedést nyitott Bécsben. Itt született idősebb fiuk Károly, aki az 1848–49-es szabadságharcban – öccséhez hasonlóan – részt vállalt. Ezredesi rangban a Vilmos-huszárok parancsnoka, majd a közép-tiszai hadsereg hadosztályparancsnoka volt.

A napóleoni háborúk idején többször megrongálódtak a pincék, s a család egészen Egerig futott. Ennek köszönhető, hogy János ebben a városban született. A szülők házassága megromlott, s mint Károly egyik, 1868-ban írt leveléből tudjuk, apjuk egyik borbeszerző körúttjáról megérkezve asszony nélkül találta a házat. Felesége 1812-ben fiait is elhagyva, visszaköltözött a szüleikhez. Az önértetében sértett férfi két hét alatt dobra verette egri vagyonát, és két fiával együtt Aradra költözött. Ez a családi háború mély nyomot hagyott az alig ötéves János lelkében, s szinte egész életének egyik tényezőjévé vált. Ezt bizonyítják az itt közölt, Czagányi Lászlóné Lenkey Ágnes birtokában levő, eddig még publikálatlan levelek, s az aradi börtönorvos által feljegyzett mondat is, mely szerint „ő már kétéves korában, szüleit meg sem kérdezve célszerűbbnek tartotta volna, hogy a maga útját járja”.

Hétéves korában apja Bécsbe küldte Ákos öccséhez, akinek már 1810-ben átadta a borkereskedés vezetését. Lenkey Ákos – aki korábban Egerben ügyvédi gyakorlatot folytatott – a Löwenburg-intézetben neveltette unokaöccsét. Itt csak német szót hallott, a tanárai olyan alapos munkát végeztek, hogy – apja megrökönyödésére – kilencéves korára teljesen elfelejtette a magyar szót. Szilágyi Sándor A magyar forradalom férfiai 1848–49-ből című könyvében írja róla: „Ott is szeretett dolmányban járni, miért gyakran térdepelni kénytelen.”

Apja kisnemesi becsületét nyilván sértette, hogy a fia elfelejtette az anyanyelvét, ezért 14 éves korában besoroztatta a magyar fiúkból álló Bakonyi-gyalogezredbe hadapródnak. Innét a korneuburgi utázkiskolába került, ahol kitűnő eredménnyel végzett. Négy év múlva már a Württemberg-huszárezred hadnagya. 1832-ben főhadnaggyá, 1839-ben másodkapitánnyá, 1845-ben pedig első osztályú kapitánnyá léptették elő. E beosztásában érte a galíciai Maryampolban 1848 tavasza, amikor Európa többi országához hasonlóan ott is felerősödött a függetlenségi mozgalom. Neki is ki kellett volna húznia a kardját, hiszen azért vezényelték át a századát Stanislauba, hogy leverjék a tüntető tömeget. Érzelmű csapdába került, hiszen hevesen udvarolt Serafina Potocka grófnőnek, s ez a házasság megoldotta volna anyagi gondjait is. A budai várban lakó unokahúgának, Emmának férje, dr. Peregriny Elek – Emmáról is szó esik az egyik levélben – szintén lengyel menekültcsalád sarja volt, a máramaroszigeti főorvos fia. Az érzelmi tényezőkkel szemben a mérleg másik serpenyőjébe a tisztí becsület és kötelességtudás került. Az előbbi győzött, nem húzta ki a kardját. Ezredese, Paar gróf lecsukatta, s leváltotta százada éléről. A 130 huszár éppen akkor szökött meg Fiáth Pompeius főhadnagy vezetésével, amikor ő a fogdából szabadulva, elbocsátását várta. Dandárparancsnoka azzal bízta meg, hogy hozza vissza századát; ehelyett azonban Lenkey is hazatért velük.

A magyar hadügyminisztérium egy hónapig vizsgálta az ügyüket, majd a századot leküldték Verbászra a Délvidéken garázdálkodó rácok ellen. Október 9-én Lenkey Jánost kinevezték a Lehel-huszárok őrnagyává, majd 16-án az akkor alakuló Hunyadi-huszárezred parancsnokává. Decemberben újra az al-dunai táborban találjuk, ahol Vécsey Károly tábornokkal megakadályozta az Esterházy Sándor gróf árulása következtében bomlásnak indult sereg széttűlését. Az 1849. március 12-i hadrend mint a Damjanich-féle III. hadtest hadosztályparancsnokát említi; március 15-én Kossuth saját kézírású kinevezésével emelte tábornoki rangra. Ő lett a komáromi őrség, s tíz napra – Guyon megérkezéséig – a vár parancsnoka is. Május végén a fel-dunai hadsereg lovasságát vezette, majd bátyjával, Károllyal és Perczel Mórral közösen szervezte meg a tartalékokat, amelyből 1849 júliusában a közép-tiszai hadsereg alakult meg. Ő azonban hamarosan megbetegedett, és a nagyváradi katonai kórházba került. Innét egyenesen vezetett az útja Aradra, majd Világosra, s fogolyként újra Aradra. Őt is hadbíróság elé állították, de a második tárgyalás után, szeptember 15-én megőrült, így nem végezhettek ki a többi 13 aradi vértanúval. Karl Ernst törzshadbíró jelentése szerint 1850. február 9-én (7-én?) halt meg a börtöncellában, természetes halállal.

Az alábbiakban közölt három levél természetesen nem fejt meg Lenkey János tábornok örülésének okait, de sok mindent megtudunk belőlük erről az érzékeny lelkialkatú emberről.

„Radautz 1840 október 22.

Drága Károly!

Majdnem két esztendő múlt el anélkül, hogy hírt hallottam volna felőled. Három levelem maradt megválaszolatlanul, én is elhallgattam tehát, sőt egyszer s mindenkorra el akartam hallgatni, amikor utolsó levelemre a múlt év októberében sem kaptam választ. Irántad érzett határtalan szeretetem mégsem engedi, hogy elnémuljak. Láthatod, megint írok, éspedig leveletem a legforróbb és szívbeli jövő szerencsekívánataimmal kezdem, közeledő névnapod alkalmából. Igaz boldogságot és minden

jót kívánok neked, csak az a kár, hogy én, mint gyenge emberi teremtmény, nem tudom mindezt tettekre váltani – különben már minden megtörtént volna, amit vágyaidban a sorstól kérsz.

Emma, kedves kis unokahúgunk nemrég egy aranyos levelet küldött Budáról. Leírja benne elutasítást Máriához. Biztosított arról, hogy jól nézel ki és vidám vagy, megírta, hogy örült a viszontlátásnak és sajnálja, hogy elmész. Én pedig kétszeresen is örültem, mert megemlítette, hogy fiad, Albin is ott volt. Emma bizonyára jószívű, kedves angyal, az egyetlen rokonom, aki hébe-korba szerencsétlen leveleivel, tőle hallok szeretett hozzátartozóim hogylétéről, és ezt annál is inkább meg kell köszönnöm, mert alig láttam őt életemben, utoljára még gyermekkorában, tehát nem alaposabb ismerettség, hosszabb együttlét köti őt hozzám, amikor az ember megtanulhat valakit ismerni és szeretni, hanem csak a kedves jószíve – isten áldja meg érte –, csak ő tudja, milyen jól esik egy szív együttérzése annak, aki, mint én, semmilyen szempontból nem érezhetem magam boldognak, aki égő szeretetet hordoz a szívében rokonai iránt, de ők részint elfelejtették, részint pedig nem szeretik. Anyánk kapitányi előléptetése alkalmával írt utoljára, inkább fájdalmasan, mint örömmel nyilatkozott a dologról, és szerencsekívánat helyett inkább átkot szórt ártatlan fejemre csak azért, mert engem is, mint tudod, Lenkeynek hívnak, és mert nem hagyom drága apámat a sirban sem szidalmazni. Ennek ellenére minden évben kétszer írok neki anélkül, hogy választ várnék, így szeretném elkerülni, hogy panaszra legyen oka. Mint anyámat szeretem, csak sorsomon és a szomorú körülményeken szánakozom. Isten tartsa meg őt sokáig, és tegye a maga módján boldoggá.

Akos bácsi sem ír soha, régóta haragszik, sajnos oka is volt rá. Ida és Neli sosem írnak, sosem. Én az elsőnek két levelet írtam válasz nélkül – szegény Pepi csak az őt ért szerencsétlenség, Emíliájának halála után írt először, mert részvétemet nyilvánítottam neki – tehát csak a bajban! Azóta hébe-korba kapok tőle levelet, de nagyon ritkán. Te is haragszol rám, istenemre, nem tudom, miért – nem akarok szemrehányást tenni én már régen, azaz 1836 óta lemondtam minden világi boldogságról – de azért fáj, hogy ennyire egyedül állok a világban! Amelyik fiatal fa levelétől megfosztva, jóformán gallyak nélkül van kitéve a viharoknak, a szíve tele van étellel, de öröm nélkül, a külvilággal való kapcsolat nélkül áll szemben a sorssal, úgy kell kiküzdenie tőle nyomorúságos életét. Eltűnt egyetlen reményem is a jobb, vagy legalábbis kevésbé nyomasztó létre. Béke van, noha minden hosszú és kemény harcot ígért, és a szomjas szív visszavonul korábbi téltelenségébe.

Mi újság nálatok, hogy megy a sorotok; neked és a családodnak? Ismeretlenül is köszöntöm szeretett Máriát – te gyakran utazol, úgy hallok – szerencsésebb vagy, mint én, legalább lelkieken hadd legyek veled.

Jelenleg Radautzban vagyok, vad, betörtetlen lovakért, remélem, hogy nyolc nap alatt végzek, aztán nekivágok a tízennégy napos fagyos, kellemetlen menetelésnek, hogy újabb határtalanul unalmas telet töltsék el Galíciában, a hatodikát. Egészségi állapotom elég jó – de a kedélyem beteg és örmötlen, szellemem tettekre szomjazik, amelyek azonban földi életem során aligha kerülnek napirendre.

Bizakodva várok tőled a közeli jövőben levelet Brzezanyha, Galíciába – élj szerencsésen, és gondold néha arra, hogy még él a téged sok szeretettel csókoló öcséd, és nagyon vágyódik testvéri szeretetedre, mint régen, amikor még szeretetteljes levelekben részesítetted – ennek a megismétlésére kér szerető testvéred

Lenkey János"

(Az eredeti, német nyelvű szövegeket Katona Tamás fordította.)

A levél címzettje Lenkey Károly. Mária – Preidigó Mária – a második felesége, Albin, a fia, valószínűleg az első házasságából született, s Bethlen grófnő az édesanyja. A levélben említett Ákos bácsi Lenkey Ákos, aki Bécsben neveltette. Ida és Neli a lányai. Magyarázatra szorul még az 1836-os dátum. Ekkor halt meg az édesapjuk, id. Lenkey Károly. A ház, amelyben Lenkey Emma lakott, még ma is áll a Budai Várban, az Üri u. 19. szám alatt. Falán a következő szövegű emléktábla látható:

„Ez a ház az 1400-as években Ozorai Pipó comes. temesi bán tulajdona volt. A hódoltság alatt török szerzetesek lakták, a visszafoglalás után báró Rensing császári hadbiztos, majd Pest–Pilis–Solt vármegye tulajdonába került. Ideiglenesen a vármegyei levéltár volt benne. Megyeiüléseket is tartottak itt. 1806-ban Eötvös Ignác báró procancellárius vette meg. 1813-ban itt született báró Eötvös József, a költő. 1828 óta a lenkei és zádorfalvi Lenkey család és leszármazottai birtoka.”

A házat Lenkey Lajos vette meg, s most is az ő leszármazottai laknak benne. A szobákban még ma is jó állapotban van az Emma esküvője alkalmából 1843-ban csináltatott bútor.

A most következő meghatalmazás édesanyjuk, Keszlerffy Teréz halála után készült, magyar nyelvű fogalmazvány.

„Meghatalmazás. Mellynek erejénél fogva én alól írtt tellyes hatalommal felruházom tulajdon édes Testvéremet, Lenkei és Zádorfalvi Lenkey Károly nyugalmazott kapitány Urat azon ügyben, hogy szeretett Testvérem, néhai boldogult Édes Anyám Lenkey, született Keszlerffy Theresia asszonyág halála után maradt, és tulajdon képpen engemet Testvéremmel illető ingó és ingatlan javakat, hátrahagyott készpénzt, drágaságokat, vagy kötelezvényeket, addig is, míg én Személyesen

véle végezendeik ilyen esetekben a Magyarhonban létező meg erősített Törvény Cikkelyek értelmében, kezéhez vehesse, azokról rendelkezzen és a ne talán perre forduló tárgyakban, vagy már folyamatban lévő perekben is, Őtet mint kedves Testvéremet teljes erővel meghatalmazom a per indítására, folytatására, minden néven nevezendő barátsági kötetekre, Fő Törvényszéki, a vagy más oly esetekben történhető Eskü felkérésre elfogadásra, és visszautasításra, Törvényes határidő szabására és felleveésre, ezen kívül minden nemű Törvényes ítéletet elfogadni, a nem kedvezők ellen fennebb helyekre hivatkozni és folyamodni, minden írás, és Szóbeli Tárgyakról Személyemben rendelkezni, Szóval mindent úgy intézni, a mint Ő ez érintett esetben legjobbnak és kedvezőnek találja lenni.

Ezennel nyilvánítom azt is, hogy nevezett kedves Testvéremnek, mint általam meg hatalmazott-nak minden e tárgyban általa tendő eljárásaiban tökéletesen meg egyezek, vagy ha Ő e meghatalmazást elfogadni nem akarná, vagy bizonyos körülmények miatt hátráltatna maga helyet szinte másra is, kit Ő jónak ítél lenni e hatalmat át ruházhattya.

Mellyet is tulajdon nevem aláírásával és petsétemmel rögzíték. Költ. Brezanyban nyár utó 22ikén 1845.

ts.k: Vilmos Würtembergi Király nevét viselő

6-ik magyar Huszár ezredhely

százados Kapitány

Lenkei és Zádorfalvi Lenkey János

Brudermann Vilmos

főhadnagy

Pfisterer

Kapitány

Hogy a hatalmazó Lenkey és Zádorfalvi Lenkey János Cs. kir. Százados és a meg irt biznysági Uraknak u. m. Pfisterer László úr kapitány, és Biedermann Vilmos főhgy Tulajdon, igaz és valóságos aláírások ezennel bizonyítom költ mint felyebb.

L: Báró Bertrand

Capitaneus Auditor

Ezen meghatalmazást elfogadom.

Lenkey Károly

nyugalmaz. Kapitány."

A harmadik dokumentum ismét egy levél, melyet Lenkey Károlynak, Egerbe címzett az öccse.

„Stanislau, 1848. március 12.

Kedves Testvérem!

Tegnap átvettem a postán a legutolsó 400 f Cm követelésekre küldött 320 f Cm-et, számadásodnak a részletezése megfelelő volt, ami a bizonylatot illeti, a kötelezvényt el sem olvastam, itt küldöm vissza.

Mindenekelőtt nagyon sajnálalak téged és Máriát, amiért egy haláleset családodnak egy tagját jobb létre szenderítette, de ki is halt meg? Egy ilyen érzékeny veszteségnél az egyetlen vigasz csak a keresztény hit lehet, hogy a korábban eltávozott lélek feltétlenül jobban van, mint a hátramaradottak és számtalan földi szenvedéstől mentesült.

Szavaid szerint óhajtod és reméled, hogy a testvéri szeretetünk megőrizt az őszinteséget, amely a múltban sajátja volt. Egy szó nem nyílvessző – őszintén szólva levelednek a szelleme ellentmond ennek a kívánságnak és ironikusnak tűnik, nincs bizalmad hozzám, mert kemény csapás érte családodat egyik tagja halála következtében. Ezt mindenkivel közölted, egyedül velem nem, aki legközelebb állok hozzád – ez olyan barátság, ahol nincs bízalom, nincs szeretet, sőt nem egyszer vonzalom sincs – nekem van bizalmam hozzád, ezért is írom ezeket, mert különben a szép szavakat érzés nélkül írnám. Az a seb, amit mi ketten kaptunk, idővel enyhül, talán be is gyógyul, az enyém már be is gyógyult, semmi panaszom nincs ellened és meg lehetsz győződve, hogy őszintén kívánok a házadra és családodra sok szerencsét, amitől az én lelkiismeretem máris nyugodtabb.

Egy fillérrel sem vagy már adósom, én sem kérek tőled soha az életben semmit. Semmim sincs és koldus maradok, de olyan koldus, aki nem kér semmit.

Úgy tűnik, minden közeli rokonom elfelejtett, oly sok levelem hosszú ideje válaszra vár. Kinek köszönhetem ezt az elhidegülést, nem tudom, de tiszta lett előttem, hogy ami régebben annyira fájt, most már megvigasztalódtam és szinte teljesen mindegy, gondolnak-e rám, vagy sem, ezt alkalmasint közölheted is velük, én csak egy kis megértést kérek tőlük, ami nem terhes. Mindezek alól az egyetlen kivétel az én nemes, hűséges Akos nagybácsim, akit jellem dolgában a világon mindenki elébe helyezek, akit jóakaróm és második apám gyanánt szeretek, aki egymaga maradt. Jóllehet, személyesen soha nem írt nekem, így állandóan tudatja velem, hogy értékel és barátságosan gondol rám. Én mindennekefelett szeretem őt, büszke lennék, ha örömet szerezhetnék

neki, sohasem fog kialudni hálám atyai barátom és nagybátyám iránt, ő az egyetlen rokon, aki szeretettel gondolt rám.

Nehéz idők jönnek, rövidesen háború lesz és remélhetőleg arról a hadseregről sem feledkeznek meg, amelyhez tartozom, tehát az isten és a sors úgy látja jónak, hogy elszólít engem a küzdők sorából, ennek következtében talán nem is látjuk egymást az életben. Ezért élj, kedves Károly, hosszan, egészségesen és szerencsésen, kívánom, hogy családot ebben a módon boldoguljon. Egy tanácsot; talán az utolsót az életben. Fordíts minden garast, amit csak tudsz, gyermekeid felnevelésére. Annyit tanultass velük, amennyit csak lehet; a tudomány által nemesítsd meg a szívüket, mert minden fillér, amit sikerrel fordítunk a nevelésre, biztos tőke lesz, mely később a tizszeresét adja vissza. Csak a tudás ér valamit, és éppen az ilyen hosszan tartó, mozgalmas időkben fontos a tudás. Ne vedd könnyedén a dolgokat, az iskolák szegényesek, keveset tanulunk, fiaid számára irányt kell mutatni a tudományokra. Könyvek szükségesek, amelyek ébren tartják a tudás szeretetét. Úgyiszlóván mindenkinek magának kell tanulnia, mert nem áll módodban nevelőt tartani – minden haszontalan tárgyat, mint a rajzot, zenét, hagyj el, ezek akkor jöhetnek számításba, ha a körülményeid megalapozottabbak lesznek. Művészre nem teheted őket, a művészetben pedig nagy kár a műkedvelés. A fiúknak több tudomány kell, a lányoknak kevesebb, de mindkettőnek szüksége van vallásra, bigottság nélkül, földrajzra, világtörténelemre általában, különösen a magyar és az osztrák monarchia történelmére, tudjanak írni németül, magyarul, ha lehet, a francia és egy szláv nyelv szükséges, a számtan, a fiúknak matematika, fizika, mechanika, államtudomány, filozófia, akkor majd akármilyen állásba kerül, tiszteletet kelt maga iránt, ha erkölcsös. Ha háború lesz és én ott maradok a csatamezőn, ne gondolj rám nehezteléssel, akiről el lehet mondani; jobb ő mint a látszat. Ha nyomorékká lőnek vagy sújtanak, nyugodj meg, nem leszek a terhedre, olyan magányba vonulok vissza, ahol a világ rövidesen elfelejt, ahonnan filozófus módjára, egykedvűen szemlélem majd a világot. Ha szerencsével, sikerrel, vagyonnal térek meg, akkor szerető testvéri szívemre öllek téged, s amit tehetek, megteszek majd a tiedért. A francia, belga és olasz mozgalmak mellett talán Galiciában is megpróbálkoznak ilyesmivel, s lehet, hogy polgárháborúba bonyolódunk, amit nagyon nem szeretnék. Mivel az európai háborúban nem veszünk részt, babért sem aratunk. Neked családot van, maradj otthon, ne hagyd magad elcsábítani, magasabb tisztet van mint apának. Élj szerencsésen, köszöntésemet és üdvözlésemet küldöm minden rokonnak, Máriát és a gyerekeidet köszöntöm, téged szívélyesen öllek és maradok hűséges testvéred

Lenkey János"

A sors ironiája, hogy az intelmek ellenére mindketten nemcsak kiemelkedő egyéniségek lettek a szabadságharcnak, hanem végül együtt raboskodtak az aradi várbörtönben. János ezt már nem tudhatta, hiszen tébolyult agyával a démonok játszadoztak, amikor a bátyja meglátogatta koszos, ablaküveg nélküli cellájában. Ő is temette el – az örök figyelmetlenségét kihasználva – az akasztófák tövében megásott sír helyett az aradi temetőben. 1936-ban exhumálták a tetemet, s azóta az egri Kisasszony-temetőben alussza örök álmát e zaklatott lelkű forradalmár tábornok, a nagy tettekre szomjazó huszárkapitány.

T. Ágoston László

Az első magyar vasútépítő hadosztály katonája voltam

Beszélgetés közben meglepő dolgokat tudhat meg az ember, kiderül, hogy akiről azt hittem, már nem tud újat mondani – még korántsem ismertem eléggé. Mészáros Imrével évek óta naponta találkozunk. December 4-én volt 30 éve, hogy elkötelezte magát a vasúttal, és azóta is hűségesen kitart mellette. A karbantartó osztály egyik lakatoscsoportjában fonja – a megbízhatóságot követelő – drótkötelet, ő a csoport szakszervezeti bizalmi, és ezzel munkatársai gondjainak nagy részét is magára vállalja. A beszélgetésünk is szakszervezeti témával indult, s eközben elkerülhetetlenül a vasút gondjait, egyes pályaszakaszok átépítésének szükségességét boncolgattuk.

– Én is építettem vasútvonalat!

– Maga? – csodálkoztam el –, azt hittem az Északi Járműjavító nem foglalkozott vasútépítéssel.

– Nem az Északiban, még előbb, a háború alatt, 1945-ben.

Furdalt a kíváncsiság, és jólérsültségem is fitogtatni akartam.

– Volt akkor egy vasútépítő hadosztály, hadifogoly katonákból toborozták.

– Én is ott dolgoztam. Az első magyar vasútépítő hadosztály katonája voltam.

A meglepetéstől alig tudtam kinyögni:

– Tud erről valaki az üzemben?

– Senki.

– Maradt róla valamilyen igazolása?

– Igen, a szüleimnél van Soltvadkerten.

– Hozza be azokat a papírokat, szeretném látni.

Így kezdődött, és azóta többször megkerestem, hogy megismerjem a történetét.

A bevonulástól a hadifogságig

1944-ben inasként dolgozott a soltvadkerti malomban, július 20-án SAS-behívóval a szabadkai 86-os lakatnyában kellett jelentkeznie, mint leventének – neki is megkezdődött a háború. Hat hét kiképzés után Csáktornya, majd október 12. táján autóbuszra ültették őket, és meg sem álltak Ókésckéig, ahol azonnal a tűzvonalba kerültek. A szovjet csapatok állandó aknatüzében fokozatosan húzódtak vissza Gyöngyös felé.

A parancsnokuk Lajos százados, nagyon durva ember volt, 8–10 nap után kilőtték a tábori konyhát is, a hangulat nyomasztó volt. A szovjet állásokból pedig állandóan szólt a hangszóró: „Magyarok, gyertek át, nem lesz semmi bánatódásotok, hazamehettek a családotokhoz!” Őt ember: egy tizedes, egy őrzető és három honvéd – az egyik Mészáros Imre – megbeszélték, élnek az első alkalommal és átmennek a szovjetekhez.

A lehetőség nem várattott sokáig magára. Amikor legközelebb járőrszolgálatot szerveztek, mind az öten jelentkeztek. Búcsúzóul rájuk rivallt a parancsnok: orosz nélkül vissza ne térjenek, mert nagy baj lesz. Sötét volt, a hóval és jéggel borított bunkerek felett menve, lábuk alatt ropogott a jég. December 4-én Gyöngyöspatánál keresztülmentek a fronton, puskalövés nélkül jutottak át a hajnali szürkületben mindkét arcvonalon. Eljutottak egészen az orosz zászlóalj-parancsnokságig, amikor egy idősebb orosz katona ment elébük, vállra vetett puskával.

– Magyarok? – kérdezte. A tizedes tudott szerbül, így hamarosan megértették egymást. Ledobáltat-

ták velük a fegyvereket és a szuronyokat, majd behívták a zászlóalj-parancsnokságra, és a németek felől faggatták őket. Egész nap nem ettek, majd egy katona kíséretében Gyöngyösre indultak. Gyertek testvérek – mondta. Gyöngyösön egy istálló volt a gyűjtőhely, ahol már mintegy 100 fogoly tartózkodott. Másnap gyalog indultak Szoboszlón át Debrecenbe. Útközben pajtákban, iskolákban aludtak, és a lakosság látta el őket élelemmel.

Fogolyként a debreceni Pavilon-laktanyában

Debrecenben a vasút melletti, úgynevezett Pavilon-laktanyában volt a hadifogolytábor. Estére értek oda, a bejáratnál szovjet katonazenekar, a laktanyában meleg étel fogadta az elcsigázott társaságot. Egy szovjet tiszt beszélt hozzájuk tolmács útján a tábor rendjéről, a szökés és a kitörés értelmetlenségéről, utána egy orosz orvosnő mindenkit alaposan megvizsgált.

A sok viszontagság után a legénységi épületben kényelmes körülmények közé kerültek. Az ébresztő – orosz idő szerint – 5 órakor volt, tisztálkodás, fertőtlenítés, majd reggeli követte, ezt pedig létszámenlőrzés, amely néha délig is eltartott. A táborban levő kevés némettel szemben a magyarok is ellenszenvvel viselkedtek, így azok ki sem jöttek a barakkból napközben.

Pár nap után Mészárosék tifuszgyanúval karanténba kerültek. Minden másnap alapos vizsgálaton estek át, míg végül tisztázódott a betegség milyensége, és feloldották a mozgáskorlátozásukat. Hogy elviselhetőbbé tegyék a tétlen fogolyéletet, sokan jelentkeztek külső munkára, általában a városszéli légvédelmi-tűzér-állásokat építették.

Vasútépítőként a Vörös Hadseregben

Az új év – 1945 – meglepő fordulatot hozott az életükben. Egy január eleji reggelen a sorakozó után, a szokásos munkára való jelentkezéskor a légerparancsnok szólt hozzájuk. Beszélt arról, hogy milyen rombolást vitt véghez az országban a háború, ami a Dunántúlon még mindig szedi az áldozatait, a fővárosba is befészkeltek magukat a németek. A mielőbbi befejezéshez elengedhetlenül szükséges a zavartalan utánpótlás. A vasútvonalak nagy része megrongálódott, helyreállításukra a hadicélok segítése mellett az ország vérkeringésének a megindításához is szükség van. Ennek érdekében magyar híd- és vasútépítő alakulatot szerveznek a Második Ukrán Front alárendeltségében.

A jelentkezőknek megszűnik a hadifogoly státusa, és a munka végezté el visszatérhetnek otthonaikba. A szavakat néma csend követte, majd mozgás támadt a hallgatók sorokban. Elsőnek egy zászlós – Csóka István – lépett ki, a második Mészáros Imre volt, 800–900, munkára kész katona, illetve akkor még hadifogoly, állt a jelentkezők közé. Külön álltak a más munkára jelentkezők, de sokan voltak, akik a semmittevésnél maradtak. Tanakodás, egymás ijesztgetése után másnap mégis akadt vagy 800 újabb vállalkozó.

A légerparancsnok kijelentette: azokat a magyar vasutakat, hidakat és alagutakat építik újjá, amiket a németek felrobbantottak. A jelentkezőket egy hosszú folyosón fogadták, felírták az adataikat. Csendőrt, „SS”-t, Hunyadi-páncélost nem vettek be a vasútépítőkhöz.

Azoknak, akik végigjutottak a válogatáson, azt mondták, mátol kezdve nem foglyok, hanem katonák – magyar katonák szovjet főparancsnokság alatt. Újabb alapos egészségi vizsga után a megfelelték külön körletbe kerültek. Felvilágosították őket: ne próbáljanak szökni, szabadok lesznek, aztán már ők is agitálhatták a többieket. Ismertették velük a front helyzetét, politikai oktatásban részesültek, és a Kommunista Pártba már ott be lehetett lépni. Levélírára még nem volt lehetőségük, az eddigi helyzetüket, hogy egyáltalán élnek, de a beállott változást sem tudták közölni aggódó hozzátartozóikkal.

Még Debrecenben megtörtént az egységekbe, alegységekbe való besorolás. Négy zászlóaljat alakítottak magyar parancsnokokkal, az ezred parancsnoka pedig egy orosz főhadnaggy lett. Mészáros a negyedik zászlóalj első század első szakaszába került. Szakaszparancsnoka az elsőként jelentkező Csóka István zászlós volt, századparancsnoka Szuchy József főhadnaggy, egy 60 éves budapesti postai alkalmazott lett, míg a zászlóalj élére egy alacsony, energikus ember, Fekete százados került, rajparancsnoka pedig egy Vas megyei szakaszvezető volt.

Egyik januári hajnalon, orosz idő szerint 5 órakor előre meghatározott beosztás szerint beszálltak a laktanya melletti sínparra húzott vagonokba – még fegyveres őrség kíséretével –, s egy órán belül elindultak a sokuk szemében még mindig bizonytalan cél felé. A szerelvényen tábori konyhán étkeztek, a kisebb néptelen állomásokon egy-egy ember vizért is leszállhatott.

Az utazás alatt egymásközt beszélgetve találgatták: Jól jártunk? Nem? Kivisznek? Oldotta a hangulatot, hogy megengedték a levélírást, valamelyik kis állomáson egy pap vitte el a megírt leveleket.

A forgalom elég dőcögösen ment, bár már a civil személyforgalom is megindult mindkét irányban. Többször álltak hosszabb ideig egy-egy állomáson. Szatmárnémeti felé mentek, amíg a vasútvonal tartott, aztán a hegyek között leszálltak, és gyalog indultak tovább Máramarosszigetig, ott a Tisza-parton szállásolták el őket, a tiszteket az egykori földszintes tiszti lakásokban helyezték el. Onnan még tovább mentek a Tisza mellett Rahóig, ahol a vasútépítés parancsnoksága megtelepült.

Vasútépítés a Tisza völgyében

Rahón már magukra hagyta őket az őrség. Századok szerint sorakoztak, majd elindultak az előrement szálláscsinálók után. Mészárosék százada Tiszaborkútra került.

A község csupa fából épült parasztházból állt, a lakatlanul állók hamarosan gazdára találtak és egykettőre berendezkedtek, persze szalmazsáknak híre sem volt, így az erdőben szedett fenyőgallyakra terített pokrócon aludtak. Nyolcan laktak egy parasztházban, a szobában négy tiszt, a konyhában a legénység. Mészáros hamarosan a századparancsnok legénye lett, munkája ezáltal növekedett, kedvezményként állandó kijárási papírt kapott, de a falu területét ezzel sem hagyhatta el. Odaérkezésükkor egy szakállas magyar orvos mellbe oltotta őket, ami nagyon fájdalmas volt. Megkapták a kétnyelvű, orosz–magyar igazolványt. Itt már szabadon írhattak levelet, ottani címük: Tiszaborkút IV. vasútépítő zászlóalj, I. század, első szakasz.

A hegyek közt 50–60 cm mély hó és nagyon hideg volt. Az első munkanapon szakmai és balesetvédelmi oktatásban részesültek, felhívták a figyelmüket: a munkaterületen lehetnek még fel nem robbant lövedékek, aknák, beszakadhat az alagút. Kiképezték a csillevezetőket, kiosztották a szerszámokat: egy lapát, egy csákány. Másnap az alagútnál kezdték a munkát, orosz műszaki irányítás mellett dolgoztak.

A bejáratnál kezdve, lerakták a csillesíneket, két sínpart építettek a szakadékos Tisza-partig, ahová a törmelékett hordták. Megesett, hogy a telerakott és nekilendült csillét nem tudták megállítani és a meredek partoldalról belezuhanat a Tiszába. Ez az alagút mintegy 3 km-re lehetett Tiszaborkúttól, ahonnan gyalog jártak ki mindennap. Három műszakban dolgoztak, felváltva a zászlóalj másik két századával, akik egy másik faluból jártak ki. Napi nyolc órát kellett dolgozni, melegváltás volt, a szerszámot kézből kézbe adták, és folyt a munka.

Az alagút be volt robbantva, a feladatuk ennek a helyreállítása és üzembe helyezése volt. Mindkét végéről egyszerre kezdték a törmelék kibontását. Nagy kövek, egy sziklafal volt az alagútba berobbantva, ami akadályozta a továbbhaladást. Valakinek meg kellett bontani, Mészáros vállalta az életveszélyes feladatot. Egy nagy kő megindult, már ő is szaladt, de az előtte futók eldobták a szerszámait. Az ott hagyott lapátokban megbotlott és elesett, a kő veszedelmesen közeledett, már nem tudott menekülni, rádőlt a jobb lábára. Szerencsére megállt az omlás, a katonák kimentették a kövek alól, zúzódással megúsza. Elindult a körletbe, de végül két fiatalabb fiú vitte be egy öl fára ültetve. A zászlóaljtól kiment az orosz doktornő, borogatni kellett a sérülését, 10 napig tartott a felépülése.

Az alagút sziklás volt, nem omlott, csak a berobbantott helyeken, ha elháríthatatlan akadály került eléjük, az oroszok robbantottak, a hossza lehetett egy km. A hideg ellen tüzet raktak benn, és a világítást égő fahasábokkal oldották meg. A munkánál a kitermelt anyag mennyiségét vették számba, azt nem vették figyelembe, mennyi erőfeszítésbe került. A jó munkájáért az egyik hónvédet örvezetővé léptették elő, a kapott dicsőítést is a zászlóalj előtt, parancskihirdeteskor tették közhírré.

A századnál állandóan volt ügyeletes, a zászlóalj-parancsnokságnál is időnként őrseget álltak a 43-as mintájú, hosszú puskával, de löszer nélkül, amiről persze a falusiak nem tudtak. Katonaruhában jártak, civil ruhások nem voltak közöttük, a hiányos öltözetűeket ellátták, bakancsot is kaptak. Cserelehetőség nem volt, maguknak kellett a munkában elszakadt ruházatot megvarrni és rendben tartani. Sapkarózsájuk nem volt, a rendfokozatot sem mindenki hordta, később két tanú kellett az elismertetéséhez. A tiszteletadás kötelező volt, a megszólításnál a zászlós úr is járta, de a bajtárs volt a hivatalos.

Munkára, munkáról felsorakozva vonultak ki és be, esetenként notával. A mindennapi parancskihirdeteskör adták át a leveleket, és ott oldották meg a problémákat. Ha kért, bárki kaphatott a faluba kimaradást. Egyébként semmiféle katonai kiképzésben, még alakiban sem részesültek. Titoktartásra kötelezték őket, ha civilekkel beszéltek, nem mondhatták el hol és mit csinálnak, bár ez, valószínű nyílt titok lehetett. Egymásra voltak utalva, árulkodásról nem tud, nagy volt az összetartás, pedig az egész ország képviselője volt. A rajban Gugucz Miklós tizedessel értették meg legjobban egymást.

Munkaidő alatt nem ettek, de mindig-meg ételt kaptak, még reggelire is. Ha visszatértek a faluba, már ott várta őket az ebéd, önellátóként a század külön konyháján főztek. A zsoldot hetente fizették, napi két koronát kaptak, ezt is főleg élelemre költötték az üzletben, vagy a házaknál vettek – alkalomadtán cseréltek is – tojást, tejfellt, túrót. Egy liter tejért másfél koronát kértek. Jancsi, a rajparancsnok nagyon jól főzött. A faluban ruszinok és kevés magyar lakott, ha nekik kellett valami, tudtak magyarul, ha a katonáknak, akkor sokszor csődöt mondott a tudományuk. Féltek, hogy a sok pénzzel felvásárolják az ételmezt. Féltek a katonák garázdálkodásától is, ezt szigorúan büntették – nem is igen akadt rá példa, de a szökésre sem.

A szabad időt tisztálkodással kezdték, majd a közös politikai beszélgetéseken mindig ismertették a fronthelyzetet, legtöbbször az került szóba, mikor lesz vége a háborúnak, újságokat is kaptak. Tájékoztatták őket az otthoni helyzetről, mert sokan nyugtalankodtak, még fogságba esés előtt a németek azt mondták, hogy az oroszok mindenkit legyilkolnak. Megünnepezték március 15-ét, egy őrmester elszavalta a Talpra magyart. A faluban nem volt kulturális élet, közömbösekek voltak az emberek. A hideg téli napokat, hónapokat emberpróbáló kemény munkával dolgozták végig, az alagút újjáépítését március utolsó napjaira fejezték be, ennek öröme nagy ünnepséget rendeztek. Megnézték, hogy megy át az első

szerelvénnyel az alagúton, a bemenetnél a tisztek, ahol kijött, a legénység fogadta. Ünnepi ebéd, majd búcsúest volt, ahol a tisztek bort is kaptak.

A zászlóalj Tiszaborkúton búcsúztatták, a parancsnok megköszönte a lelkiismeretes munkájukat, majd egy orosz főhadnagy – Nyikolaj Protopol (?), valahogy így hívták – mondott köszönetet és azt, hogy még nem örökre búcsúznak, további nehéz feladatok várnak rájuk.

A Losonc környéki vasútvonal helyreállítása

Rahón, a magyar vasútépítő hadosztály székhelyén gyülekeztek. Nyitott tehervagonokban indultak az újabb feladatok végrehajtására. Ahogy távolodtak, még sokáig integráltak utánuk férfias erőpróbájuk néma tanúi, a havasok.

Máramaroszigeten, Nagyszőlősen és több, már elfelejtett nevű állomáson vesztegeltek. Az Alföldről nem sokat láttak, ismeretlen tájakon, napokon keresztül ment a vonat Losoncig. Onnan reggel gyalog indultak egy patak viztölcsérekkel, s valamivel dél után érkeztek Krivánba. A kis faluban szlovákok és kevés magyar lakott. Felsorakoztak, és elosztották a legénységet, itt két század szállt meg. Mészárosok százada ismét üres parasztházakat kapott. Nyolcan kerültek egy házba, a négy tiszt és a négy legénye. Az összetételre jellemző, hogy azelőtt szinte mind különböző fegyvernemhez tartoztak, volt köztük: huszár, híradós, gyalogos. A másik század egy iskolában, meg egy akkora urasági pajtában – vagy istállóban –, ahol száz katonára elfért, helyezkedett el.

Másnap április elseje volt. Szép időben gyalogoltak ki a másfél km-re levő helyszínre, ott is alagúton kellett dolgozni. Jó egy kilométer hosszban kiépítették a csillelágányt. Egy szakadékos völgynél ért véget, lenn áradásos víztölcsérekkel teli völgy volt, oda öntötték le a törmelékét. Itt már csak két műszakban dolgoztak, reggel hatkor kezdtek, és a faluban lakó másik századdal váltották egymást. Ilyenkor átadták a számszámokat, megbeszélték, mi a helyzet, hogy halad a munka, milyen veszély van. Nagy izgalmat okozott, amikor megtalálták a németek által berobbantott szerelvényt, a faluban az a hír járta: tele volt katonákkal. Először a mozdonyt szabadították ki, német mozdony volt. Öt-hat ember maradt benn az alagútban, a robbanást túléltek, de szabadulási kísérleteik hiábavalónak bizonyultak, a rengeteg beomlott kő nem engedett. A falnak dőlve és fekvé találtak rájuk, az egyik elment az alagút másik végéig, ott halt meg. Arcukat sohasem lehet elfelejteni.

A tönkrement mozdonyt megjavították, és a pár személy- és teherkocsiból álló szerelvényt kivontatták. A munka után bevonulás, tisztálkodás, ebéd, pihenés, mosnivaló, takarítanivaló várta őket. Kimehettek a faluba 1–2 óra hosszáig, majd vacsora és lefekvés – így telt el egy napjuk. Ebédet általában kétfogásosat kaptak: valamilyen levest és borsó- lencse- vagy babfőzeléket. A vacsora kenyér és gyümölcsz, kávé is kaptak. Kárpátalján teát kaptak. Zsoldként továbbra is napi két koronát, az ott-tartózkodásuk vége felé pedig már magyar pénzt is kaptak. Ezen a területen már többeket előléptettek jó munkájukért, egyik tizedes, a másik őrmester lett – ez zsoldban is többet jelentett.

A politikai oktatás tájékoztató jellegű volt, inkább beszélgetés formájában zajlott, a háborúról, a nemzetközi helyzetről, a szovjet nép életéről. Itt már színes, kulturális élet folyt, vasárnap nem dolgoztak. A falusi működvelők színi előadásokat rendeztek. A közlekedés miatt a helybeliek megtanulták a fontosabb magyar szavakat, a katonák pedig a szlovák kifejezéseket. A katonák is szívesen vettek részt az előadásokon nemcsak nézőként, hanem szereplőként is. Szlovákul és magyarul is tartottak előadásokat, az egyik főhadnagy gyönyörűen hegedült, mindig nagy sikere volt. Bálokat rendeztek a faluban, a katonák a tisztek szervezték csekély belépődíjjal, hiszen a zenészek se mentek el ingyen muzsikálni, ott már inni is lehetett. Kialakultak a közös programok, a katonák inkább bált, a civilek bált és előadásokat szerveztek, de a katonák kivették a részüket belőle, énekeltek a nótáesteken, szavaltak. Nagy sikerű futballmeccset játszottak a katonák és a lakosság részvételével. Ilyen körülmények között az udvarlás sem maradt el. Alkalmadtán ez segítséget is jelentett a lakosság munkájában. A vetésből, kerti munkából, veteményezésből kivették a részüket.

Június elejére elkészültek az alagúttal. Az avatási ünnepségen civil vendégek is voltak. Fekete Andor százados megköszönte az újabb helytállást, majd tolmács útján egy orosz tiszt beszélt hozzájuk. Délelőtt, amikor az első vonat átment az alagúton, a kétoldalt felsorakozott civilek sokáig éljenézték a magyar katonákat. Az ünnepi ebéd után pihenőt tartottak. Megmondták: „Megyünk haza, Magyarországra” – s ez kimondhatatlan izgalmat okozott.

Másnap reggel sorakozó, a búcsúzó falusiak között nótaszóval masírozva elindultak a Losonc felé vezető országúton. A félúton tartott pihenőt is legszívesebben megrövidítették volna. A losonci állomáson orosz tisztek fogadták, dicsérték és búcsúztatták a magyar katonákat. Meg voltak elégedve: jól dolgoztak és gyorsan végeztek. A búcsút itt már véglegesnek szánták, elmondták: megszűnik a szovjet alárendeltség, a határt átlépve már az új magyar hadsereg katonái lesznek. A szovjet parancsnokság díszkíséretet adott melléjük, a vonat elindult, és itthon voltak Magyarországon.

Hazai földön a vasút- és hídepítők között

Füzesabonyban szálltak ki, pár napig egy iskolában állomásoztak, míg szétszortták az egységeket és megkapták az új feladatot. A század Emődre került, kevés lakosságú nagy területen szétszórta falu volt akkor. Rajonként helyezték el a századot, iskolában, házaknál, még a községházára is kerültek. Mészáros a főhadnaggyal egy dombon levő házban lakott, a háziak a másik bejáraton közlekedtek, de voltak, akik teljesen üres házban szállásoltak el.

A Budapest–Miskolc vasúti fővonal Emőd környéki szakaszának a helyreállítása és felújítása lett a feladatuk, így – eltérően az eddiektől – vágányépítéssel foglalkoztak. Éppen csak megismerkedtek a munkaterületükkel, június 11-én szabadságolták a század egyik felét. A legénység hat, a tisztek, tiszthe-lyettesek tíz napot kaptak. Alig győzték kivárni, míg megkapták a szabadságoslevelet és lebélyegeztessék az állomáson az induló vonatra várva. Mészáros már Füzesabonyból táviratozott haza, hogy hamarosan otthon tölthet pár napot. Képzeltetni azt az örömet, amivel hazaindultak, de nem kevesebb örömmel fogadták otthon sem a hazatérő, országot építő katonát. Az egész utca kiállt a kiskapuba fogadására. Nem sok idő jutott az élmények mesélgetésére, a szabadságra kapott pár napot nagyon ki kellett használni. Emődről azonban már többször kaptak eltávozást, rövid szabadságot. Itt már nemcsak zsoldot, munkabért is kaptak, 10 naponként kapták a százvalahány pengőt, ami a pénzromlással arányban, mindig több lett. Egy műszakba jártak.

Emőd állomásról indultak reggelként a munkaszerelvénnel, mivel hosszan építették a pályát mind Miskolc, mind Budapest irányába. Felváltva – a szükség szerint – építették a két sínpart. A két sínpart közül az ideiglenesen helyreállított vonalon zajlott a közlekedés, a másik vonalon pedig egész szakaszokat felújítottak, magukkal vive a zúalékkövet, a síneket, a talpfákat, kicseréltek minden meghibásodott alkotóelemet. Az időjárás nem volt tekintettel munkájuk fontosságára: nagyon sokszor bőrig áztak vagy hófúvással küszködtek vékony, csonttá fagyott ruhájukban. Ilyenkor a közlekedés folyamatosságát is lehetővé kellett tenniük a pálya megtisztításával.

Ruhájuk még mindig a régi kopott, agyonfoltosított katonaruha volt, de már minden szükséges katonai ismervvel ellátva, rangjelzést és sapkarózsát viseltek, váltóruhájuk nem volt, csak a teljesen tönkrement ruházatot cserélték ki, nemegyszer alig jobbra a leadottnál. Munkában, szabad időben ugyanaz az öltözetük volt, még szabadságon is. Vasárnap később volt az ébresztő, a tisztjét már lehetőleg előző este ellátta – fényes csizma, vasalt nadrág várta a századparancsnokát, mire felébredt. Így csak a tiszt konyháról kellett az ebédet elhozni. A délután már szabad volt, valamelyik katona szállásán összejöttek, kártyáztak. Többször szerveztek mozilátogatást Miskolcra. Máskor udvarolni jártak, nagy divat volt a faluban a lányokkal sétálni, batyusbálokat is rendeztek. Eljártak a házakhoz is tollfosztóba, kukoricafosztóba, sokat segítettek a házaknál. Messze kellett az ivóvízért is járni, ilyenkor rúdra tették a vödöröt, úgy vitték.

Emődről 1946. augusztus elején helyezték át Mészáros Imrét a tiszazugi híd építéséhez, barakkokban szállásolták el őket. Csónakon jártak a mély, erős sodrású folyón a felrobbantott roncsot feldarabolni. Kötelet kötöztek rá, és úgy húzták ki a partra – ez már igen félelmetes és veszélyes munka volt. Innen szel-
relelték le 1946. augusztus 30-án.

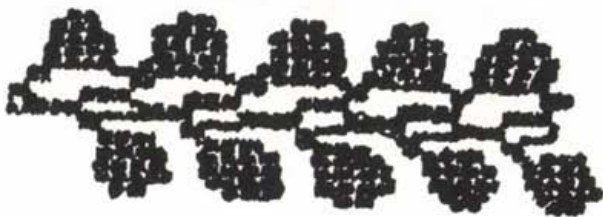
Epilógus

Soltvadkerten a szüleinek már nagyon kellett a segítő kéz, hiszen 6 gyerekről gondoskodni nem volt könnyű dolog, ezért nem ment fel Pestre, amikor egykori századparancsnoka – Szuchy József – hívta a postára dolgozni. Otthon azonban nem volt állandó munkaalkalom, alkalmi és időnymunkákat vállalt. Nyáron a malomba és a mezőgazdaságba járt napszámba. Télen a vasúthoz kirakónak: havat takarítani, váltókat tisztítani.

Fiatal ember volt, a vasútépítő katonák között eltöltött nehéz, de szép időszak meghatározó lett élete további alakulásában. Vonzotta hogy a vasútnál is egyenruhát adtak: nyakkendő, fehér kesztyű, még a mozdonyvezetőknek is.

1951. december 4-től a MÁV Északi Járműjavító Üzemben dolgozott. A VI. osztályon a kazánműhelyben kezdett. Mozdonyvezetés volt a vágyálma. Közben megnősült, és a család szeretete a rendszeres életmód mellett tartotta. Azóta is hűségesen dolgozik az üzemben.

Karacs Zsigmond

Pest-Buda egykori és mai parkjairól

Talán oknyomozó látásnak nevezhetném azt a szenvedélyt, mely akkor kerít hatalmába, mikor egy park vagy sétány fái között járok. Visszaképelem csemetekorukat, mely mai öreg alakjukban is bennük rejtőzik. Képzletben lefosztom róluk az évtizedeket, fél századokat és visszapergetett filmhez hasonlóan keresem bennük életük kezdetét, s a játékot továbbbúvzva: elképzelem várható jövőjüket is, a lassan pergetett film folytatását. Ilyenkor a Rákóczi út serdülő platánfái alá odagondolom a piros kerekű konflisokat, a féllábú újságárst, aki a „8 órai újságot” tartotta a járókelők elé különös vakkantással, mert az első világháború benuult hadirokkantja volt szegény.

Mi mindent láttak ezek a fák! Kosztolányi Üllői úti fái vagy pl. az Alagút budai torkában álló platán, mely jó évszázada dacol a neki-nekiütő sárhányók koccanásaival. Őles törzse meg sem rendül az ütésektől, s koronáját büszkén terjeszti a mérges gázfüst fölé. Onnan nézi a szünni nem akaró forgalmat.

A 4-es autóbusz hirtelen omnibusszá válik alattam, és a fa fiatal korának egyik ága végigcirógatja a szellős ablakon keresztül karomat.

A Lógodi utcában lakunk. Figyelő tanúja voltam a Vérmező parkosításának. A háborús romtörmelék, mellyel a mai felszínnél méterekkel mélyebb Vérmező teknőjét feltöltötték, nehéz harcra kényszerítette az átültetéssel idetelepített fákat, hogy gyökerük ezen a törmelékéretegen áttörve el tudja érni az alulrekedt termőföldet.

A 20–25 évesen kiültetett nyárfák egyikének-másikának sikerült, és ma ezek a (25–35 éves fák) a Vérmező legöregebb (60 éves) fái. Először a park déli csücske készült el Csorna Antal tervei szerint, az ezt követő években az északi és középső rész Jancsó Antal tervei szerint. Martinovics emlékművét eredetileg örökzöld Chamecypariskok állták körül. Ezek már kipusztultak, a körből kiinduló hosszanti sugárutak azonban megmaradtak.

A Vérmező eredetileg a Vár védelmének céljából maradt beépítetlen. 1752-ben a várfalaktól puskalövésnyire jelölték ki azt a Glacisnak nevezett területet, melynek maradéka a mai Vérmező és a Horváth-kert parkosított területe.

A kertek, parkok alakulnak és sohasem tekinthetők befejezettnek. Akár az élet, lezáratlanok. Jól emlékszem, 31 évvel ezelőtt a déli játszótér közelében az út mellett egy kis szomorúnyírfát ültettek ki. Az egyik kertészestétikai tanulmányomban meg is írtam, hogy a tervezés bájt kölcsönzött neki. Ágait mindegyre lefelé növeszti. Ma sem sokkal nagyobb, mint akkor volt, de most olyan, mint egy zsémbes öreg.

A forma beszédes, ha az ember történetet lát benne. Így beszédesek azok a félköríves teraszok is, melyek a Vérmező Attila út mentén létesített sétányait meg-megszakítják. A várból lehordott romtörmelék-eket ömlesztették ide a második világháború után. A feltöltőanyagot ezen a helyen a kertépítők torta formájú teraszokká képezték ki. Közülük a legnagyobb, mint egy monumentális posztamens szolgál alapzatul, Szabó Iván alkotásának, a budai önkéntes ezred emlékművéhez.

A metróépítkezések barakkjai a park Déli pályaudvar felőli részén egy ideig nagy területet foglaltak el. Nemrég a barakkokat lebontották, és újszerű üdülőkerti részt létesítettek helyükön a Fővárosi Kertészet. Bevezették itt is a szabad gyephasználatot. Ha ma valaki a Déli pályaudvari aluljáróból feljön, hogy keresztülsejáljon a parkon, mindjárt a Herman Ottó-emlékmű faragott szikláján zsvajgó fürdőző gyerekekbe ütközik, akik a csobogó kutakban frissülve, nagy csatazajjal veszik birtokba a természetudós emlékkövé, sokan labdáznak. Jó időben napozó felnőttek között jutunk át a Várba vezető Zerge-lép-

csőhöz. A nehezen mozdítható, kényelmes kerti bútorokat a Fővárosi Kertészet mérnökei külföldi tapasztalataikon okulva honosították meg és tették a Vérmező közepét igen otthonossá velük.

A Vérmező egyik fontos láncszeme annak a kertsorozatnak, amely a Hűvösvölgy és a Pasarét levegőjét a Városmajoron, Horváth-kerten és a Tabáni-parkon át behozza a Duna fölé. Ez a budai szellőzőcsatorna tehát az Erzsébet-híd budai hídfőjénél ér véget, ugyanúgy, mint a hajdani Ördög-árok.

A múlt század húszas éveitől a Városmajor volt az ünnepi királynő. Schams így írt róla 1820-ban: „Amit a budai vár lakója kilép a Bécsi-kapun, tekintete máris a Krisztinaváros legszelebb kertjein és a Városmajor élősvényekkel és a faszorokkal keresztülszelt pázsítján pihen meg. Alighogy a tavasz kiöntötte zöldjét a határba, máris tarka rajokban özönlik le az úton a vár népe, az alsóbb részekben csatlakoznak hozzá az itteni lakók, s végül az embertömeg eloszlik a különböző mulatóhelyeken.”

A Városmajort – Buda töröktől való felszabadítása után – Buda város tanácsa és a Kancellária vitatta magának. Mai alakját Tallherr József állami építész tervei szerint francia (geometrikus) stílusban nyeste, egyenes utakkal, sövényekkel, virággyakkal. Ezt a jellegét a major máig is megőrizte. Stílustörténetileg talán nem is jelentős alkotás, de várostörténeti szempontból igen, ahogy Schams mondja: „Május 1-én a Városmajor az ünnepi királynő, s még a Zugliget és a pesti Városliget is szerényen húzódik meg e napon.”

A Városmajor, mint annyi, fákkal beerdősített szép park a túl sok létesítmény áldozatául esik. Szabadtéri színpad, sportcsarnok, jégpálya, nagy felületű játszóterek, sportpályák, büféépületek stb., mindez az egyre kevesebb fa „árnyékában” aránytalanul sok.

Mintegy 10 esztendővel ezelőtt a Földtani Intézet (Varju Gyula) kezdeményezésére sziklakompozíciókat helyeztünk el Budapest parkjaiban, ezek a múzeumi bemutatás céljait is szolgáló gyönyörű földtani képződmények azóta igen sok embert vonzanak. Szívesen ülnek a pihenni vágyó emberek ezeknek az őstermeszetet idéző, csendes szikláknak a közelében. Természetesen, mint minden vonzó elemmel, ezekkel is vigyázni kell, hogy ne hatalmasodjanak el a kert élő növényzetén.

A Gellérthegy szikláira egykori mesterem, Burghardt Rezső nyitotta fel a szemem. „Akármerre fog járni a világban, illet úgy sem fog találni.” – mondotta. Ez Budapest homloka. Valóban kolosszális. Magasban vezetett sétányai a Duna fölött végtelen kilátást nyújtanak a pókhálós szerkezetű város felett. Gyermekkorom óta legmeghatározóbb tájélményem. Elmondhatom Kazinczyval: „Nékem az emberiség s Pest-Buda tája hazám.”

Téli alkonyokon itt sétáltunk édesapámmal, sült gesztenye forrósitotta a zsebemet. Lent a zajló Duna, a sorra kigyúló városi világítás lámpafüzerei. A mai Budapest legmegejtőbb látványossága, beleértve a Halászbástya világhírű panorámáját vagy a Vár ablakaiból, kerti teraszairól nyíló kilátást is. Ez a pest-budai panoráma a Gellérthegyről a legáttekinthetőbb, talán onnét, ahol a már említett sziklakompozíciók leglátványosabbját, a bazaltoszlopokat felállítottuk. A mélységben az Erzsébet-híd lendülő íve vezeti szemünket a pesti hídfő római emlékeket őrző romkertjéhez. A rómaiak is itt védték már az átkelőhelyet az e célra épített castrumukkal.

Ha ma egy Budapest-térképnek ebbe a pontjába szúrjuk a körzőnket, szembetűnő, hogy 3 kilométeres körzőnyílással első parkjainak övezetét kapjuk. A Városmajor, a Margitsziget, a Városliget, a hajdani Orczy-kert, de még a Lágymányoson volt egykori Nádor-kert is ezen a köríven feküdt. E zöldgyűrű a régi Budapest körül abból adódott, hogy az átkelőhelyhez minden irányból érkezők egy sugaras városszerkezet útjait „taposták ki”. Összekötésekből adódott az első városfal íve a Kiskörút mentén, majd ekörül jöttek létre a Nagykörút vonalai, s az egyre táguló város hozta létre a külső körutak íveit is. Külföldi útleírók már a múlt században megjegyezték, hogy míg Pest város elvileg határ nélkül terjeszthető, addig Buda szerves fejlődése a hegykioszorú gerincén lezárul. Ez az áttekinthetőség teszi esztétikailag átfoghatóvá Budapest panorámáját anélkül, hogy Eiffel-tornyot kellett volna hozzá építeni. Ma a progradiáló városfejlődés egy 8 kilométeres zöldgyűrű közbeiktatását teszi időszerűvé az Erzsébet-híd pesti hídfője körül. Mindehhez hozzátartozik annak az elkésett felismerése, hogy a budai hegyeket, ezt a csodálatos zöld hátteret nem lett volna szabad nagy házzakkal beépíteni. Az én gyermekkoromban még Budapest tüdeijének nevezték ezt a hegykioszorút. A Gellérthegy déli oldalán virágzó mandulafák jelezték a tavasz beköszöntét. E terület „kökeretes” parkosításával ez a gyönyörű mandulás odaveszett. Újrafásítással a szakemberek különös magyarázattal ellenezték: őserintük a felmelegedő sziklák forró levegőfüggőnye akadályozza meg, hogy a kelenföldi erőmű napi 12 vagon korma kedvezőtlen szélirány estén a pesti oldalra átszálljon. Nem tudom, hogy ez az elmélet a gyakorlatban igazolódik-e? A Gellérthegy mandulafáit mindenesetre sajnálom a kökeretes virággyakkal díszített dekoratív kerti megoldással szemben, bár kétségtelen, ez is látványos a városháttérrel.

De nézzük most sorjában a három kilométeres zöldgyűrű elemeit. Kezdjük az Orczy-kerttel, mely az Üllői úti klinikák és a park mai területén létesült 1794–1797 között. Tervezője Petri Bernhard gazdasági szakember, akit Ausztriából Sándor főherceg hozott Magyarországra. A francia forradalom elől menekülő tervező aulikus (udvarhű) ember; Magyarországon előbb Vedrődön a gróf Zichy-, Héderváron a gróf Viczy, Ráron a gróf Sándor-parkot tervezte, majd az Orczy-kert létesítésére kapott megbízást. A feladat roppant nehéz volt, hiszen a parkot olyan helyen kellett telepíteni, ahol a legkisebb szél is por- és homokfelhőket kavart fel. A telepítés évében ráadásul olyan száraz nyár volt, hogy a 300 000 elültetett fa kipusztult. Az óriási terület újrafásítását három év múlva, 1797-ben megismételték. Tette ezt Orczy László báró azzal a szándékkal, hogy Pest és Buda lakóit a kellemes sétahelyre, saját parkjába vezethesse. Egy

készülő parkfilmhez nemrég kísérőszöveget kellett mondanom. Ez a hely alkalmasnak mutatkozott annak a véleménynek kifejtésére, miszerint a kultúra, szemben a civilizációval, mindig áldozat szülötte. Ha valaki feje alá tesz egy párnát, az civilizáció, tehát kényelmi kérdés – de ha ezt a párnát más feje alá teszi, az kultúra.

A kert is ilyen, más feje alá tett párna.

A kert tervezője, korának divatjaként a szentimentális stílus követője: szomorúfüzek, patak hajtotta malmocskák, kis halmokra vetődő árnyékok, urnák, sírok a fájdalom kendőivel, remeteségek, romok jelzik a bágyadt melankólia közérzetét az arisztokrácia hanyatlása idején. Petrinél ez csak modor, mint a kert érzelmes hangú leírása is, mely tervrajzok helyett, mint egy film forgatókönyve maradt ránk; tegyük hozzá: túl érzelmes megfogalmazásban. Ha azonban ennek a külsőséges felszínnek a mélyére nézünk, nagyszerű felismerést tehetünk.

Petri volt az első a kerttervezés történetében, aki tudatosan az időre bízta alkotásának kialakulását, mely a biológiai szempontok mérlegelése eredményeként a telepítést követő évtizedekre pontosan a kívánt formává alakult. Tehát programot, koreográfiát adott, mely az idő-kiterjedésű kerti alkotásnak ma is a legszakoszerűbb példája lehetne.

Ilyent készített Petri az Orczy-kertről is, mely a szokott tervrajz helyett mintegy előrevetítve, azt a leírt képet adja, amely majd 20–30 év múlva a látogatót fogadja. Schams volt ez a látogató, aki valóban azt találta az 1820-as évek Orczy-kertjében, amit Petri a XVIII. század végén képzeletéből (és nagy természetismeretéből) merítve leírt. Az effajta tervezés, amely a természet állandó törvényein alapszik, és amely a parkot lezáratlanul a használó utódok alakító kezére bízta, a *legkorszerűbb eljárás* ma is. A kert csakis így tudja folyamatosan betölteni a szakadatlanul változó társadalmi igényeket.

De fordítsuk figyelmünket a következő parkra, a *Városligetre*. A Városliget arról nevezetes, hogy míg a zöldgyűrű többi parkja elsősorban az arisztokrácia kezén alakult ki, a ligetet főleg a feltörő polgárság zöldterületi igénye hívta életre. A hajdan mocsaras mező Mária Terézia erdőtörvénye alapján nyerte első rendezését.

Stolz János selyemtenyésztési felügyelőre bízta az 1785-ben kezdett ültetéseket, aki akácfákkal telepítette be a területet, s 1794-ig majdnem be is fejezte munkáját. Boráros János, a város bírája, azt indítványozta, hogy alakítsanak az új városerdőből a közönség rendelkezésére álló parkot. 1799-ben gróf Batthyány József hercegrámmal kötötték szerződést, melyben 24 évre feltétlenül bérbé adták az ültetvényt a hercegrámnak. Batthyány József azonban korán meghalt, és öccsére, Tivadarra szállt a bérlemény. Batthyány Tivadar semmiképpen nem akart a liget fejlesztésére pénzt fordítani. A város ekkor jó példával akar előljárni, kiépítette a mai Gorkij fasort, és felparcellázta a fasor mentén húzódó területet, azzal a kötelezettséggel, hogy a tulajdonosok kerítést állítsanak, és fásítsák be. A város azonban ezzel sem tudott kedvet kelteni Batthyány Tivadarban a ligeti beruházásokhoz. Hiába közlik vele, hogy Batthyány Józsefnek szobrot akarnak állítani a ligetben, s az erdőt Batthyány-erdőnek fogják nevezni. A gróf egyre csak vágatta a fákat, hallani sem akart a városligeti tervekről, s marháit legeltette benne. 1805-ben azután a városnak elfogyott a türelme, és Batthyánytól visszaperelte a bérleményt. A pert a város megnyerte, de nincs pénz a tervek megvalósításához. A Városliget fejlődése így csak 1808-ban, a Szépitő Bizottmány megalakulása után indult meg. Így is a világ egyik legelső, kifejezetten e célra létesült városi közkertje lett.

A nádor állott a Szépitő Bizottmány élén. Pályázatot írtak ki a Városliget rendezésére. Ezt Nebbien Henrik terve nyerte meg 1817-ben. Leírásából is kitűnik, hogy igazi, előrelátó, avatott ízlésű szakember. A tervek s a kivitelezési munkák nagy részét ingyen vállalta, példát mutatva, hogy a társadalmi áldozatkészséggel összegyűjtésre váró pénzből a nagyvonalú terv maradéktalanul megvalósulhasson. 27 főúr s a polgárság adakozásából meg is indulnak a munkálatok. Nebbien 1817-ben a Szépitő Bizottmány Pest város díszpolgárának jelöli, de a város halátlanul megelégedezik a jelöléséről.

Ebből az időből származik a Fuit feliratú sír is, melyben Horváth Jakab, Grassalkovich herceg jogi igazgatója nyugszik. Dr. Thaly Tibor „200 éves a Városliget” című monográfiájában kimutatja, hogy Horváth Jakab azonos Martinovicsék védőügyvédjével. Amint a Kertészeti Lapok 1884. évfolyamában olvashatjuk, Horváth Jakab 700 forintot hagyott végrendeletileg a városra, azzal a kéréssel, hogy temessék el a Városligetben névtelenül, és sírjára csak ezt a szót írják: „Fuit” (volt). A téglákkal kifalazott sír 340 forintba került.

Mikor a Városligetben sétálok, újra megerősödik bennem az az alaptétel, hogy a régi parkokban az állandó elemet nem az alaprajz, hanem az idő fák jelentik. A liget is százszor és százszor változtatta már alaprajzát, de pl. a Rundó fái 1817 óta ugyanott díszlenek, csak a felvonulási térré szélesített Dózsa György út szelt le egy darabot, ez is alaprajzi változás volt.

De térjünk át a zöldgyűrű következő elemére, a *szigetre*. Sokáig vita tárgya volt, hogy a Margitsziget Buda vagy Pest városához tartozik-e. A budaiak azzal érveltek, hogy a hercegi lak melletti kápolna kulcsa annak idején az újlaki plébánosnál volt leadva. A szigeti templom elpusztulásával a Margitszigetről odakerült a Mária-kép is. A budai rendőrség tartotta fenn 1848-ban a rendet a szigeten, s oda is adóztak a szigetlakók. A régi vita végére csak a főváros egyesítése tett pontot. Ekkor a Lipótvárosához csatolták (Kertészeti Lapok, 1894).

A sziget múltjára nézve elevenítsünk fel egy-egy epizódot előbb a feudális, majd a polgári világ jellemzésére.

1814 őszén III. Frigyes Vilmos és I. Ferenc a napóleoni Európa likvidálására Bécsben összegyűlt diplomatakkal együtt feljött Pestre, és a Margitszigeten részt vettek egy fényes szüreti mulatságon. A Magyar Kurír, az akkor Bécsben szerkesztett egyetlen, magyar nyelvű újság leírja a margitszigeti szüretet. (Rexa Dezső közlése):

„A császári vendégek egy pesti halásztanyánál, melynek neve Vizatánya volt, vitorlás hajócskára ültek és azon keltek át a Dunán... Amint Ő Császári Királyi Fensége a mi Felsőleges Urunk felsőleges vendégeivel a szőlőhöz érkezett, megszólalott a nagy török muzsika. Arra előállott 16 pár fiú és leánygyermek szép világoskék magyar öltözetben, ezüst zsinórral és 4–4 pár lány és ifjú valóságos tót, horvát, rác, szász, bosnyák, oláh nemzeti öltözetekben. A legények puttonyokkal, a lányok kosárákkal. Ezeket követték gyönyörű szépségű pásztorkisasszonyok. A fentebb említett két igazgató urak (Blaskovics Antal kamarális ingrossista s Gammel senátor), mint szőlőpásztorok, beállították ezen szedőket a munkába. A szedés közben a szép szedőnek felváltva a felsőeknek szőlőgerezdekkel udvaroltak, melyeket Ő Felsőleges nemcsak kegyesen fogadtak, hanem belőlük enni is méltóztattak.”

Tovább nem folytatom az idézetet, azt hiszem, elég közelhozta a század'eleji világot. A palatinus (a nádor) azonban kivételes egyéniség. A nagy költségekkel kialakított szigetet átadja a látogatóknak, s maga a szigetlakba vonul vissza. A szabadságharc előtti időkben azonban elég körülmenyesen megközelíthető kirándulóhely volt még a sziget. Az Életképek 1845. évi kötetében (alighanem Frankenburg Adolf tollából) olvassuk ezt a közleményt: „... múlt héten, midőn már néhány napig tartott a hőség (még az árnyékban is majdnem 32°-nyi volt) kedvünk kerekedett az ú.n. Margit- vagy Nádor-sziget meglátogatni. A legrekkenőbb hőségben átsétáltunk Budáról Pestre és ráültünk a gőzösre és egy rongyos ponyva alatt, mert újat azon csekély haszonból, melyet a testvérvárosok közönsége mintegy 20–30 ezer pengő forintig az igazgatóság zsebébe cseppent, még nem lehetett csináltatni, a Császárfürdőig vitettük magunkat. Itt kiszállottunk s mivel nem volt kedvünk egy bérkocsisnak azon párszáz ölnyi térért, mely a fürdő és azon hely között fekszik, (ahonnan a szigetre rozszant ladikok és rozszant révészek által történik az átszállítás) két váltó forintot fizetni, felballagtunk lassan a Dunaparra, s midőn több gödört átugrottunk, néhány kerítésen átszöktünk s a lovak általi elrántást kikerültük volna, felsülten érkezünk az átszállításhoz. Itt majdnem másfél óráig lestünk a csónakra, mely éppen két perccel előbb indult el egy sereg természetkedvelőkkel s oly fontolva haladt, hogy azon kis tért, mely a budai part (a pestiről tilos az átszállás) s a sziget között fekszik, rendesen félóra alatt szokta megalapátolni. Valahára az egyetlen sajkába belökhettük magunkat, félóra múlva a szigetnek hűs árnyaiba jutottunk.

Az igaz, hogy itt igen szép minden: a legbujább örökzöldnek tetsző friss növényélet gyönyörködte a szívet, felvidítja kedélyünket – csak az átkozott szünnyogok ne volnának! Körülsétáltuk a szigetet, s miután azt az egy-két kőhalmot, mit itt romnak neveznek, megvizsgáltuk, elértünk a kertészlakhoz és megszólítottunk egy fehérkéselédet: hozna valamit falatozni. Letelepédünk egy ronda asztal mellé, melynek különféle „garnitúr”-jai aligha Viktus-cukrásznál készültek. Egypár negyedóra múlhatott, midőn elénkbe tétezt egy fazék savanyú tej, három kőshagynyi avas vaj s pár pohár friss vízzel leöblítvén étvágyunkat, útnak indultunk. A parthoz értünk, és pedig szerencsénkre, mert ha két perccel később jövünk, a sajkánknak már csak hűlt helyét találjuk. Midőn a Császárfürdőhöz értünk, a „Buda” gőzös éppen orrunk előtt defülirozott le a szőke Duna hullámain s még valódi szerencsénknak mondhatni, hogy egy elkésett bérkocsiba vetettük magunkat, ki részint irgalmasságból, részint 5 váltóforintért hazadöcögtetett bennünket.”

Ilyen volt a Margitsziget a polgári Pest-Budán.

Aki ma az évszázados platánok alatt megáll, elgondolkodhat ezeknek a faóriásoknak történelmén. A zajló Duna egy alkalommal megsebezte egyiküket. „Nem akarok nyomorékot látni” – mondta József Nádor, és kivágta a megsebezett fát. A Margitsziget déli végében azonban láttuk ilyen megsebezett faóriások megújulását. A háború után új sarjakat hajtottak, és ma ezek a sarjak egész erdőnyi fává terebélyesedtek, de Arany tölgyei sem mutatnak olyan kort, mint amilyen időségek.

Mikor a Tölgyek alatt című versét írta, mögéállt József királyi herceg. „Jó költő, de nem jó botanikus – mondotta –, a fa, amely alatt ül nem tölgy, hanem hárs!” Bizonyára arra az öreg hársra kell gondolnunk, mely a tölgyektől északra mintegy 40 méterre áll, hatalmas törzsével és előregegett koronájával.

Szállóival, kaszinóival, fürdőivel, sportpályáival és szabadtéri színpadával, hatalmas virágparterjeivel a Margitsziget egyike a leglátogatottabb budapesti parkoknak.

Olvastam, hogy Richard Wagner egy hölgy társaságában sajkán menekült a szigetről a mai új-lipótvárosi partok felé, a hirtelen kerekedett vihar elől. Elérve a partot, csak maga tudott a csónakból kiugrani, a hölgyet a víz tovább sodorta, és valahol a Lágymányosnál kötött ki, gondolom nem éppen a zöldgyűrű utolsó láncszeménél, a hajdani Nádorkertnél, mert az nem a Duna partján, hanem a mai Lágymányos területén, beljebb volt, ugyancsak az Erzsébet-híd hídfőjétől három kilométeres távolságban, mint hírneves társai. Kapuján ez állt: Ó! Beata solitudo!; másik oldal: Ó! Sola beatus!

Ó! Boldog egyedüllet! – Ó! Egyedüli boldogság!

A Nádor-kert azóta megszűnt. Felszámolta az új társadalom, amelynek már nem a boldog egyedüllet volt az egyedüli boldogsága.

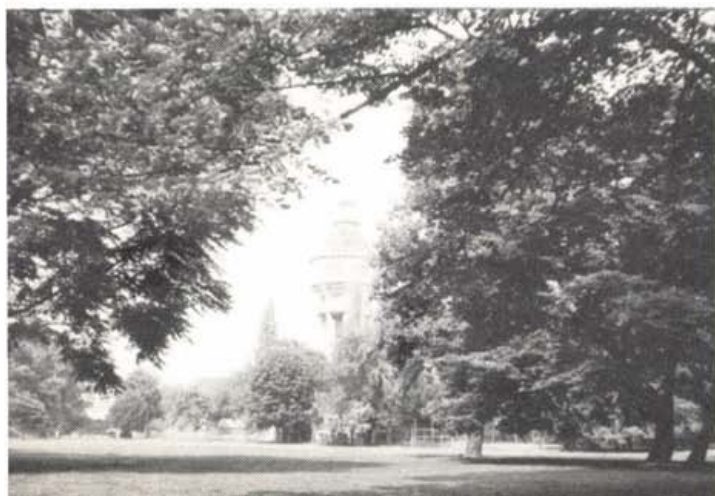
Balogh András

Tabán

TÁRLAT

Margitsziget

TÁRLAT

Vérmező

Városmajor

Gellérthegy

A Baranya megyei Rékavár

A Keleti-Mecsek egyik festői tájában, a *Mecseknádasd* felett emelkedő egykori *Rékavár* (Rákvárnak is írják) történetének szárai a korai magyar középkorba nyúlnak vissza, sejtelmesen összefonódva az angolok és a skótok történelmével.

Az angol történelemnek minket érdeklő fejezetéből ragadtuk ki a következőket:

1016-ban *Ironsíde* (*Vasbordájú*) *Edmund* angol király *Nagy Kanut* dán királlyal végzetes csatát vívott, és néhány hónapos uralkodás után meghalt. *Vasbordájú* *Edmund* két kisfiát a hódító dán király száműzte, s azok *Olaf* svéd király udvarába kerültek. *Olaf* azonban tartott *Kanut* haragjától, így a gyermekeket *I. István* királyhoz Magyarországra küldötte. *István* király – egy későbbi oklevél, s ennek nyomán végzett bizonyítás szerint – a menekült angol hercegeknek birtokokat adományozott a *pécsváradai bencés apátság* és *Nádasd* (ma *Mecseknádasd*) falu közelében fekvő királyi birtokrészből, *Rékavár* központtal.

Malcomes Béla: Szent István unokája, Szent Margit Skócia királynéja magyar származása és magyarországi szülőhelye című, jórészt angol történeti munkák alapján írott könyvében bizonygatja, hogy *Edvard* az egyik menekült angol királyfi, *István* király leányát, *Ágotát* vette feleségül. Leányuk *Margit*, aki utóbb Skócia királynéja lett, és új hazájában szentként tisztelik – *Malcomes* bizonyítása szerint – Szent István unokája.¹ A források, amelyek *Ágota* magyar származását elhíresztelték, Normandiából és Észak-Angliából valók: *Ordericus*, *Vitalis*, *Gaimar* és *Ailred* feljegyzései.²

A Szent István halálának kilencszázadik évfordulójára kiadott *Emlékkönyvben* *Fest Sándor* hiteles források után is csak valószínűsíteni tud ebben a kérdésben.³

Az angolszász királyfiak magyarországi tartózkodásáról krónikánkban nincs említés. Csupán *II. Endrének* – *Mázát*, *Bodát* (Ma Fazekesboda) és *Nyárádot Bertalan* pécsi püspöknek adományozó, 1235-ben kelt oklevele, illetve az oklevél 1408. évi másolata említi – a „*terra Brittanorum*” (britek, angolok földje) kifejezést a felsorolt adománybirtokok határaként.⁴ Az okirat ilyen értelmezése szerint a *Baranya* megyei *Mecseknádasd* (egykor *Nádasd*), *Margit* állítólagos születési helye, ehhez a birtokhoz tartozott. (Bár a historikusok közül többen kétségbe vonják magának az oklevélben szereplő szónak az eredeti jelentését, illetve olvashatóságát.⁵)

Hercog József és *Fest Sándor* a vitás nevet „*Terra Bissinorumnak*”, azaz besenyők földjének olvassa és magyarázza. Baranyában *Nyárád*, *Báta*, *Bese*, *Vosián*, *Besence*, *Bisse* (azelőtt *Bese*). *Budmér*, *Bélye* és *Kátoly* egykor besenyő faluk voltak, egyik-másik egészen közel esik a kérdéses birtokhoz.⁶

A vitából kialakult vélemény szerint – bár egyik állítás sem nyert bizonyítást – „*Nádasd és Rékavár* bajosan tartható az angol királyfiak egykori lakóhelyének. Túlságosan félreeső, kies hely a Mecsek legkeletibb nyúlványán. Valószínűbb, hogy angol birtokosai a királyi udvarban éltek és csak alkalomadtán jártak le *Nádasdra* és *Váraljára*.” Mindez azonban csak akkor lenne perdöntő, ha elfogadjuk a vitatott írást az angolok földjének. Ismeretes, hogy Szent István uralkodásának elején még nem volt kialakult királyi székhely: a király egész seregnyi kíséretével szinte szünet nélkül járta a királyi vármegyéket, ahol a

¹ *Malcomes Béla*: Szent István unokája, Szent Margit, Skócia királynéja magyar származása és magyarországi szülőhelye. Pécs, 1938. 30 old.

² *Werthner Mór*: Az Árpádok családi története. Bp., 1982. 45. old.

³ *Fejér Georgius* (György): *Codex diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus et civilis*. Buda, 1828–1844. 438. old.

⁴ *Fest Sándor*: Skóciai Szent Margit magyar származása. Debrecen, 1938. 80 old.

⁵ *Hercog József*: Skóciai Szent Margit származásának kérdése. Budapest, 1939. 42 old.

⁶ *Szokolai Margit*: A magyarországi besenyő telepekről. Föld és Ember, Tudományos Szemle, 1929. 2. sz. 76. old.

várispánságok és királyi várak központjaiban tartózkodott, így könnyen lehetséges hogy esetleg biztonsági okokból – Rékavárban helyezte el a menekült angol királyfiakat.

Rékavár gyönyörű tájképi fekvésű. Egyik oldalról a Réka patak völgyére, másikon a festői Óbányai-völgyre néz. A várfalakat manapság hiába keressük a hegytetőn. A XVIII. században elhordták azokat, és beépítették a mecseknádasdi házakba. A bozóttal, fával benőtt vár alapfalait és egy mély vársánc vonulatát azonban az 1937-ben megkezdett próbaásatások alkalmával nagyjából követni tudták, amiből megállapítható a vár északnyugat–délkelet irányú fekvése. Szavahihető szemtanúk állítják, hogy 40–45 évvel ezelőtt a még méter magasban álló 100–120 cm vastag, megszakítás nélküli falak mentén körbejárták a várat, sőt a felvonóhid kiszögellését és a kapuerődítést is látni lehetett.⁷

Bizonyosan állt már építmény *Rékavár* helyén a honfoglalás előtt is. Vajon római castrum alapjaira, avagy besenyő sáncokra építették utóbb a várat, nem tudjuk. A felszín takarta falmaradványok középkori erődítmény jellegére vallanak.

Az 1777. évi canonica visitatio (káptalani vizsgálati jegyzőkönyv) érdekes adatokat közöl a várral kapcsolatban: *Víser* plébános egykori mérése szerint a *Rékavár* környékén álló tölgyfák feltűnő arányokat mutattak: az egyik tölgy kerülete hat öl, magassága tizenhárom öl. A feltevések és a gyér nyomok után ítélve mindössze 40–50 esztendeig tartózkodhattak angolok Rékavárban, tehát a XII. század végén már lakatlanul állhatott. Így alighanem mintegy 700–800 évvel ezelőtt ültethették a királytölgyeket, amelyek elélhetnek ily hosszú ideig. Ez pedig megfelelhet a korai magyar középkor első századának.⁸

Mecseknádasdon, *Váralján* és a környéken még ma is él a népmonda egy angol hercegi családról, melynek tagjai Rékavárban laktak; továbbá, hogy *Imre herceg*, István király fia rokoni látogatáskor Nádasdon halt meg vadászat közben.⁹

Rékavár múltját illetően tehát a legutóbbi időig nem rendelkezünk tudományosan megalapozott ismeretekkel. Az irodalomban sok a valószínűsítés és a feltevés. Miután a régészeti feltárás szükségességét a megyében idegenforgalmi szempontok is indokolták, a megyei idegenforgalmi hivatal szorgalmazta az ásatok megindítását. A várhegy peremén szemmel alig érzékelhető, tengelyében több mint 200 m hosszú és 40 m széles várudvar *Reuter Camillo* erdőlőmérnök felmérése után, 1963-ban megkezdte a kutatást a *Janus Pannonius Múzeum*.

Megállapították, hogy a mintegy 7000 m² alapterületű hosszúkás, keskeny várudvart 450 m hosszú és 3 m vastag fal övezte. A falak egykor 4–5 m magasak lehettek, de csak másfél m magas falmaradványt bontottak ki az omladék alól. A külső fal nyugati végén, ahonnan csodálatos kilátás nyílik az Óbányai-völgyre, maradványaiban három és fél m magas figyelőtorony emelkedik. Beljebb egy 15 m hosszú épület csatlakozik a várfalhoz. A várudvar közepén nagyobb épület állott, vele szemben a várfal északi oldala mellett valaha több emelet magas négyszögletes toronyépület maradványai bontakoztak ki, s ugyanakkor érzékelhetővé vált a 3 m széles kapunyílás is. A feltárás során több más épület nyoma is felismerhető lett a várudvar manapság erdő borította részein. Az omladékok alatt az épületek padlózatán és a falak mentén felismerték a vár pusztulásának minden kétséget kizáró bizonyítékait: *szénné égett gerendák, faszén- és koromrétegek, kiégett vakolatfelületek, elüszkösödött kűszöbmaradványok mesélnek arról, hogy tűzvész martaléka lett.*

Az omladékok alatt talált cserépedény-töredékek a XIV–XV. századból származnak. Ugyanebből az időből való a romok alatt feltett *vastör, lópatkó, sarkantyú, rézgyűrű* is. Így a várat feltétlenül a középkorban, de legkésőbb a XIV. század elején építhették. Pusztulása pedig legkésőbb a török hódoltság alatt következett be.¹⁰

Dr. Papp László régész, volt pécsi múzeumigazgató írja a felderítő jellegű ásátás befejezte utáni zárójelentésében: „Rékavár mind tudományos, történeti, mind pedig idegenforgalmi szempontból megérdemli a további kutatást a vár területén, de az ezt követő mély sáncolások mentén is. Ha megépül a Mecseknádasdot és Óbányát összekötő műút, a környék az üdülők paradicsoma, Rékavár pedig minden turistának kedvelt kirándulólhelye lesz.”¹¹

Dr. Kovács András

⁷ *Kovács András*: Rékavár (A Baranya megyei Idegenforgalmi Hivatal havi tájékoztatója. Pécs, 1959. május.)

⁸ *Malcoms B.* i. m. 60. old.

⁹ *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Budapest, 1897. III. k. 126 old.

¹⁰ *Kovács A.* i. m. uott.

¹¹ *Papp László*: Rékavár és 1963. évi felderítő ásátása. Pécs, 1967. A J. P. Múzeum füzetek, 40. oldal.

Emlékezés Katona Mihályra, a magyar földrajztudomány megalapítójára

„Halandó! Akarod tudni e sírhalom kinek fedi hideg tetemét? N. T. T. Katona Mihály úr nyugszik itt, akiben a búcsi Sz. ekloga 10 esztendeig volt lelki pásztorát, a komáromi Városi Tractum volt seniori bõlts kormányzóját, az igaz ügy buzgó pártfogóját.

A hozzá folyamodók legalább vigasztalókat, minden jók egyenes szívű baráttyokat, a tudományok munkás képviselőjüket, szerelmesei nagy gyámolítókat és bátorítókat kesergik: mindõn hosszabb időre méltó életének 58. esztendejében a halál véget vetett . . .

... Áldott emlékeztére e gyászos sírkövet hálados szívvel emelték. Május 12-kén 1822.”

Amikor G. S.-sel kimentünk a búcsi temetőbe (Csehszlovákia, komáromi járás), hogy lefényképezzük Katona Mihály síremlékét, ott találtuk a közelben munkálkodó temetőgondnokot is. Megkérdeztem tőle tudja-e, kinek a sírköve előtt állunk? „Asziszem valami pap” – válaszolta. Igen, valami pap. Csakhogy ez a pap megérdemelne, hogy nevét a nemzet, és a tudomány legnagyobbjaival egy szinten emlegessük!

Katona Mihály 1764-ben, Szatmárnémetiben született. Tanulmányait a debreceni kollégiumban, majd az oderafrankfurti, jénai és lipcei egyetemen végezte. Diplomászerzése után először az akkor megnyílt komáromi református liceumban tanított, majd 1787-től a komáromi református kollégium rektora lett. Hatévi sikeres működése után 1803-ban nevezték ki a búcsi „népes” eklézsia prédikátorává, ahol egészen haláláig, 1822. május 9-ig működött.

Első műve „A föld matematika leírása a világ alkotmányával együtt” (Révkomárom, 1814). A könyv szemlélete olyan, friss anyagkezelése és beosztása pedig annyira időszerű, hogy „... belőle a csillagászati földrajz tananyagának jelentős részét még ma is tanítani lehetne. Példatára és a földgömbszal elvégezhető gyakorlatai (pl: a glóbusz valószínű helyzetébe állítása, a megvilágított félgömb meghatározása, a nappal, a szürkület és az alkony időtartamának, két hely különbségének, a pólusmagasságoknak a helyes megítélése) azóta is szerepelnek a csillagászati kézi- és szakkönyvekben”.¹

Fő művét, a Közöséges természeti földleírást 1819-ben fejezte be, de „tökéletesíteni még halála előtt kevéssel sem szűnt meg”. A kész munka „csak Meczenását” várja, hogy kiadassék”.² Kiadására azonban csak két esztendővel a szerző halála után került sor, mégpedig úgy, hogy a szükséges összeget a könyvet kiadó Trattner János Tamásnak gyűjtés útján kellett megszereznie. E posztumusz munkája Katona Mihály a *természeti földrajz* egyik első önálló rendezőjeként és a *magyar tudományos földrajz alapvető-jeként állítja elénk*.”

Katona arra a kérdésre keresett és talált feleletet, hogy mi a földrajz, és mi annak a tárgya, feladata. Válaszai és feltevései a szárazföldről, a vízről, a földet körülvevő levegőről, a föld produktumairól, a földkerekségen végbement változásokról és magáról a föld keletkezéséről ma is helyállók, logikusak. „Tiszta hologaeikus, egységes földtani, tehát humboldti koncepció ez . . .”³ – csakhogy Humboldt Kosmosának megjelenése előtt 24 évvel!

„Nem ismerjük a Föld belsejét – írja Katona –, a Földről csak annyit tudunk, mint egy gubabogár a tölgyfáról, amelynek kergén ül . . . A Föld felszínén nagyarányú, de igen lassú változások folynak le. Következmenyükként a Föld arcának egyetlen pontja sem változatlan. Ezekről a változásokról a földkéregben megtalálható kőületek tanúskodnak. E változásokat nem okozhatták vízözönök (mint azt a neptunisták tanították), sem vulkáni tevékenység (mint azt a plutonisták vélték), (. . .) Sokkal nagyobb, hatalmasabb okok kívántatnak erre, tán egyes, nagy, kemény masszák, melyek a Föld belső részében formálódnak, a több, még folyó masszában magasra emelkedtek, vagy mélyebbre szállottak. Mi ez, ha nem az izosztázis mozgások, az epeiro- és thalasszogenezis csak fél évszázad múlva felfedezett folyamatainak megsejtése?”⁴

Katona nem hitt a katasztrófa-tan sorozatos katasztrófáiban, sem pedig az újratelemzésben . . . „ezekre a kérdésekre – tanítja – csak maga a Föld teste adhat megnyugtató feleletet. Azoknak okait a fizikának és a kémiának közönséges törvényeiből kell kifejtetni”.

Ez pedig teljesen haladó szellemű, materialista felfogás, melyben a XVII. századbeli Descartes és Bacon természettudományos gondolkodása, óksági szemlélete, valamint Barnhard Varenüsnak, a modern termé-

¹ Szabó Ferenc: Nemzetéért áldozta hírnevét. (Kézirat)

² Magyar Kurír 1822. I. 42.

³ Szabó: i. m.

⁴ Szabó: i. m.

szeti földrajz megalapítójának összefüggéseket kereső és törvényszerűségek megállapítására törekvő munkamódszere tükröződik. Nem az én feladatam, hogy Katona Mihály életművét tudományosan értékeljem, a magyar földrajztudomány ezt a feladatot már elvégezte.⁵ Mégis, engedtessek meg, hogy megkockáztassam: ha Katona Mihály németül vagy franciául írta volna meg könyvét (kitűnően bírta mind a két nyelvet), akkor ma a modern geográfia alapvetői között tartanák számon, és nevét Humboldt, vagy Rüttimeyer nevével egy szinten emlegetnék. De, mert szem előtt tartotta a nemzeti művelődés előmozdítását is, művei magyarul jelentek meg. Célom nem a bálványemelés vagy a mítoszkeltés. De a XIX. század legnagyobb magyar geográfusa megérdemelné – és ez nemcsak a búciákra nézve szégyen –, hogy ne gazos, folyondárgáttal benőtt sírban, dűlni készülő sírkő alatt pihenjen.

Szóky László

A baji hordók

1727-ben Galánthai Esterházy József gróf lett Tata új tulajdonosa. Az eladósodott Krapfoktól 343 524 forintért vásárolta meg az uradalmat. A tatai várral ő lett tulajdonosa Bajnak is, mely a továbbiakban szerepet kapott a létesítendő Esterházy-üzemek fenntartásában. A baji szőlőhegyen minta-szőlőgazdaságot teremtett. Megépítette a „nagy pincét” 1754-ben. Boltozott, nyolcszögű középtérrel (Fellner Jakab műveként említik), amelynek tizennégy ágában 40 000 liter bor befogadására volt hely.

Esterházy József halála után a hitbizomány új tulajdonosa – Esterházy Ferenc gróf – a dézsmaborok összegyűjtésére elkészíttette Közép-Európa legnagyobb hordóját, melyről az 1806-ban megjelent Magyar Kurír második negyedévi kiadásának 69–70. oldalán, a Hazai Tudósítások rovatban az alábbi, igen érdekes adatokat közölte:

„Az Esterházy Ferenc gróf uradalma, Baj nevű szőlőhegyének pincéjében és ugyanott állították össze 1803 októberében, Középeurópa legnagyobb hordóját” ... „A fája, amelyből készült, a devecseri uradalomhoz tartozó üzem Uza helységében, valamint a kapornoki apátság szentmártoni erdejében termelték ki.” „Fája: fehér tölgy (Quercus femina). Készítette a pápai uraság kádárja Tóth György, aki Veszprém vármegyéből származott. Könyve szerint vándorlásainak útja Nagykanizsa, Székesfehérvár és Veszprém volt. A hordó vasalásait Leicht János kovácsmester, pápai lakos készítette el és rakta fel.” ... „Hossza 17 láb és 10 hüvelyk” (5,64 méter). „A legnagyobb átmérője: középen, a szájánál 15 láb” (4,74 méter). „A fenekek egyenkénti mérete 13 láb átmérőjű” (4,11 méter). „Fenekei vaspántokkal vannak összeszorítva, míg a dongák 18 abronccsal körülfogva. 83 dongája van. Az egyik fenék 15, míg a másik (csap és tisztítónyílás oldala) 14 darabból áll. A fája 148 mázsát nyom, míg a rajta levő vas 43 mázsát. Tehát összesen 191 mázsát nyom az egész hordó” ... „ugyanezen esztendő decemberében újbórral lett megtöltve. Az újbort 1804 májusában leeresztették belőle. Utánna a hordót kitisztították és ugyancsak 1804 májusában újbórral töltötték föl ...”.

Még annyit erről a hatalmas hordóról, hogy űrtartalma 1412 akó volt. Akónként 54,3 literrel számítva tehát 76 672 liter.

1830-ban, amikor végleg bizonyossá vált, hogy az 1412 akós nagyhordó belseje megromlott és szivárgott, új hordó elkészítése vált szükségessé. Annak elkészítése már az új örökös – Esterházy Miklós gróf – rendelkezése szerint történt. Pesten készítettek el egy óriási hordót. Majd kétszer nagyobb, mint a korábbi volt. Ennek hiteles leírását Ramszauer Ferenc – uradalmi pincemester – 1833. július (Szent Jakab hava) 26-án teszi közzé az uradalom háziyomdáján sokszorosítva. Az eredeti szöveg:

„Tatai 2150 akós nagyhordó. Ezen Hordó, Nemes Komárom Vármegyében közel Tatához, Nagy Mélt. Eszterházy Miklós Úr Bajhegyi pincéjében vagyon, két ezer százötven akót foglalt magában. 1831-dik esztendő Sz. Iván – Havában Klopfinger János pesti Kádár Úr által előzőleg elkészített és megmutatattott,

⁵ Incze Andor: A magyar természeti földrajz fejlődéstörténeti vázlata. Kolozsvár, 1942. – Bulla Béla: Néhány szó a magyar földrajztudomány haladó hagyományairól. Földr. Közl., 1954. – Beluszky Pál: K. M. emlékezete (Földr. Közl., 1964.)

ugyan 1831-dik esztendő Sz. Jakab – Havában pedig a' Baji Pintzében, ugymint a' rendelt helyén felálljtattatott: 's végképpen elkészítetett. – Figyelmet érdemel itten az: hogy ezen nagy Hordó Klopfinger Úr' saját találmánya és helyesen elrendelt készülétei által fennállva azon módon, mint egyébkint csak kisebb hordók szoktak kitűzeltetni (: tűz által meghajlítani 's gömbölyíttetni:) három napok alatt tűzeltetett, és helyesen elrendelve összeállítatott, különben e'féle nagyobb hordók tízszer annyi ideig vaskályhák által fáradságosan dongáknént szoktak tűzeltetni, és összeállítatni.

A' hordónak dongái húsz láb, s két hüvelyk = $3^{\circ}22'$ hosszúk, és a' végén hat hüvelyk = $0^{\circ}0'6''$ vastagok. Az akonátul fogva belül a' legalsó dongáig az általmérő tizenhét láb és két hüvelyk = $2^{\circ}5'2''$. A' fenekek tizenöt láb 's három hüvelyk = $2^{\circ}3'3''$ nagyok, a' közepe felé pedig nyoltz hüvelyk = $0^{\circ}0'8''$ vastagok. A' fenekeknek befelé való hajlása (Senkung Gehrung:) a' mint a' Kádárok a fenekeknek Concavítását nevezik, tizenöt láb 's három hüvelyk = $2^{\circ}3'3''$ nagyok, a' közepe felé pedig nyoltz hüvelyk = $0^{\circ}0'8''$ vastagok. A' fenekeknek befelé való hajlása (Senkung Gehrung:) a' mint a' Kádárok a fenekeknek Concavítását nevezik, tizenöt hüvelyk = $0^{\circ}1'3''$. A' fenekeknek ezen befelé való hajtása által eszközöltetik az: hogy a' fenekek belől gömbölyödve convex boltozatot formálnak, és az által a' nagy terhet, minden dűzt, vagy támoszték nélkül megbírják. Ezen készítés mód, újabb találmány, ez előtt mintegy húsz esztendővel minden nagyobb hordók, szinte sokszor nyoltzvan vagy száz akós hordók fenekei is támosztékok által tartattak. Azon 1400 akós Tatai hordónak fenekei, mely ennekelte a' Baji pintzében volt, szinte vas dorongok, és ehez srófok által tsatolva támasztattak és tartattak. Huszonkét vas abrantsok, melyek öszvesen 6580 font nehézségűek, szorítják a' dongákat a' fenekekkel, egy tartos egészsze öszve. Ezen hordó már két esztendőlye áll tele, legkevesebben csurgását sem lehet észrevenni, oly jó, és csinos készületű hogy az efféle művészetekhez értők közönségessen mindenképp remeknek eslemerik.

Tatában, Szent Jakab – Havának 26. napján 1833

Ramszauer Ferencz, Pinczemester"

1848-ban töltötték utoljára. A forradalom, a magyar nemzet szabadságharca elsöpörte a tizedet, a jobbágy természetbeni szolgáltatását. Többször nem is lett töltve. Idegenforgalmi látványossággá formálódott rendeltetése. A Tatán megfordult kirándulócsoportok mind megtekintették ezt a csodálatosan szép megmunkálású hordót, melynek űrtartalma 116 745 liter volt, magyar akóval számítva.

Mint sok más minden, úgy ez a nagyhordó is barbár kezek áldozatává vált 1945-ben, pedig a bombák elkerülték. Ezzel együtt tönkrement a hatalmas pince teljes berendezése is. Évekig állt kihasználatlanul, mire lakót kapott. Nem ilyen óriásit, csak olyant, mint elődje volt. Megfelelő hely híján 1963-ban került Tatára a mintegy 250 éves Rákóczi-hordó, és ez újból nevezetessé tette a baji pincét a maga 74 830 literjével, csapos oldalán nagyméretű Rákóczi-mellképpel.

Ez a szép megmunkálású hordó Kecskemétről került Tatába szétszedett állapotban, de mégsem kecskeméti, Sárospatakról került oda a második világháború után. Kecskeméten egy ideig használatban volt, és mivel a nem megfelelő pince miatt a hordó töltését, a bor kezelését és fejtését körülményessé tette, megfelelő pince után kellett nézni. Így került a választás a baji volt Esterházy-pincére, melyben üresen tátongott a tönkretett 2150 akós hordó helye. A hordót szétszedték és teherautók Tatára, illetve a Pest megyei Pincegazdaság baji pincéjébe szállították. A ceglédi pincészet kádárai – Lázár József brigádvezetővel az élen – állították össze, háromhónapos munkával. A hordót hitelesítése után megtöltötték, és azóta is használatban van. Igaz, nem töltik ma már teljesen színiig, csak legfeljebb kétharmadáig, nehogy a dongákra és fenekekre nehezedő nyomás alatt a hordó abroncsai megpuattanjanak.

A Rákóczi-fejet ábrázoló domborműves hordó jelenleg az ország és egyben Közép-Európa legnagyobb, tölthető, régi fa boroshordója. Adatait Soós Lajos, a Pest megyei Pincegazdaság tatai vezetője bocsátotta rendelkezésemre. Űrtartalma 74 830 liter. Oldaldongáinak száma 59 darab, hosszuk 553 cm. Oldaldongái vastagsága dongavégen 16 cm, hasban 11 cm. Magassága 469 cm (hasban, belül mérve). Fenéknél mért teljes magassága 424 cm. Abroncsok száma 18 darab, a fejabroncsok 18 x 10 cm-esek. Hasabroncsok: 2 db 13 x 8 cm, 12 db 9 x 8 cm. Nem ismert a gyártás ideje, a gyártó neve és a többszöri szétszedés és összerakás miatt az eredeti űrmérete, valamint az, hogy ki faragta a Rákóczi-mellképet.

A nevezetes baji pince ezzel a hordóval újból a hírességek sorába került. Fenséges látványt nyújt, amint méltóságteljesen telepszik meg a hatalmas pince boltozatos előcsarnokában.

Még egy hordóról kell megemlíkeznem a baji pincéből. Egy 21 230 literes hordóról, melyet – rendelésre – ausztriai cég szállított a pincegazdaság részére. Tata várossá nyilvánításának 25. évfordulója emlékére – 1979-ben – dr. Varga Gyula tanácselnök rendelkezése Cs. Kiss Ernő népi faharagó elkészítette Tata város címerét, amelyet a hordóra erősítettek. Ez a hordó a „Rákóczi-hordó” szomszédságában áll.

Stróbel Árpád

Műemlékvédelem, önvédelem

*Zádor Mihály egyetemi tanárral beszélget
Deregán Gábor*

Magyarország területén ma körülbelül 10 ezer, megóvásra érdemes építészeti érték található, hivatalosan 8691-et tartanak számon. Minden módon megőrzendő műemlék 1870, műemlékjellegű épület 5632, városképi jelentőségű építmény 1189 van hazánkban. Funkciójukat tekintve: 2374 a lakóház, 1246 a középület, 2658 egyházi és 1256 népi műemlék. Háromszázötvenöt templom- és várorem dacol az idővel. Nem tartozunk tehát – műemlékek vonatkozásában sem – a gazdag nemzetek közé. Történelmünk tanúit és idézőit jobbra a történelmi viharok tizedelték meg. Éppen ezért kötelességünk a megmaradtakat gondosan megőrizve, utódainknak is átörökíteni. Ez a feladat.

És mi a valóság? – kérdezem Zádor Mihály professzortól, a Budapesti Műszaki Egyetem tanárától, aki számos szakkönyv szerzője, az egyetemen az építészhalgatóknak műemlékvédelmet ad elő és a műemlékvédelmi szakmérnökök képzését irányítja.

Nincs okunk a szégyenkezésre – válaszolja. – Nincs, mindenekelőtt önmagunk, ám a külföld előtt sem. Ez utóbbinak azért van jelentősége, mert az utóbbi esztendőkből világszerte a figyelem előterébe került a múlt emlékeinek a megóvása. Annak ellenére, hogy ez mindenütt számottevő anyagi terhet jelent. Ma – minden bizonnyal – nincs olyan ország a földön, ahol úgy szüntetnék meg egy-egy évszázados műemlék, városnegyed felújításának kétségtelenül nem kis gondját, hogy bulldózer eresztenének neki. Persze gyors, egyszerű és olcsó ez a módszer, milliókat nyerni lehet vele, de milliókat is veszíthetünk általa. Ma a legtöbb országban törvény szabályozza a műemlékvédelmet, s az országok többsége elfogadja a műemlékvédelem nemzetközi alapelveit, amelyeket az 1964-es *Veneciei Charta* rögzít. Mi nemhogy elfogadjuk, mi részt is vettünk a Charta előkészítésében, a hazai műemlékvédelem azt megelőzően is ezen elvek szerint tevékenykedett. Magyarország egyébként egyike volt azoknak az államoknak, amelyek elsőként készítettek jegyzéket – már a múlt század végén! – műemlékeikről. A máról pedig elmondhatjuk: törvényeink nemzetközileg is korszerűek, korszerű – és remélem, hogy a jelenlegi átszervezéssel még ütőképesebb lesz – műemléki szervezetünk is. Az utóbbi időszakban évente 6–800 millió forintot fordítunk műemlék épületek helyreállítására.

Bocsásson meg, hogy megszakítom. Úgy érzem ugyanis, hogy a műemléki kérdésben sajátos tudathasadásnak lehetünk tanúi. Számos jelből arra lehet következtetni, hogy a múlt értékeinek megóvása már-már nemzeti ügy, gondoljunk például a pusztuló kastélyaink körül kialakult televíziós- és sajtóvitára. Ugyanakkor nem eléggé elszigetelt vélemény az is, hogy minek „annyit kidobni ócska romokra, dűledező, csákányra érett házakra!” Magas színvonalú a műemléki kultúránk, mondjuk. De kik vannak e többes számon belül és kik kívül?

Azt hiszem, sokak számára tisztázatlan a műemlékvédelem célja, és ebből adódnak a félreértések. Még a legnemesebb szándékú és művelt emberek is, akaratlanul is, mai lehetséges funkciója szerint ítélnék meg például egy középkori lakóépületet. Vagy praktikusán számolnak: ennyi és ennyi milliót költ rá az állam, „rendes” ház mégsem lesz soha belőle; hány korszerű lakást lehetne felhúzni ezen a költségen! A gondolatmenet így igaz. Csak hogy a műemlékek megóvásának az elsődleges célja kultúrpolitikai, a műemlékek múltunk műzeumokban őrzött tárgyi emlékeihez hasonlatosak. Sajátos módon soha senkiben nem merül fel, hogy egy-egy értékes régi festmény restaurálása „megéri-e”. Nem keressük a használati értéket a múzeumi tárgyaknál, s ez természetes. Nem mérlegetjük, hogy például egy török kori kancsó árán hány, ma készült kancsót lehetne venni, s egy honfoglalás kori szabályt sem aszerint ítélnék meg, hogy ma miként tölti be funkcióját. Bizonyos – talán nem is tudatosult – gondolkodásbeli változás már érzékelhető a műemlékek vonatkozásában is. Például a rom-konzerválások megítélésénél. Azt hiszem, senki számára nem kérdés, hogy a forintmilliók ellenértékéért lehet-e majd lakni például a visegrádi várat? Gyakran idézem hallgatóimnak is *Ipolyi Arnold* száz éve papírra vetett figyelmeztetését: *minden műemlékünk történelemkönyvünk egy-egy lapja, elvesztése számunkra pótolhatatlan lehet, mert esetleg semmilyen más forrásból sem tudunk történelmünkkel, múltunkkal kapcsolatos kérdéseinkre fényt deríteni.* Elsősorban kultúrpolitikai szempontból kellene tehát műemlékeinket, műemlékvédelmünket megítélnünk. És örömteli, külön hasznoként, mintegy ráadásként elkönyvelnünk, ha még ma is használhatók! Nemiképpen más a helyzet a műemlékjellegű lakóházaknál, amelyek – a jogszabály így fogalmaz – *lehetőleg fenntartandók.* Felújításuknál – kétségtelenül – nyomósabb érv a gazdaságosság – gazdaságtalanság, s nem elhanyagolható mai hasznosításuk mikénte sem. Nagyon indokolt esetben a műemléki szakemberek megadják, bár fájó szívvel, a bontási engedélyt is. Szerencsére azonban az utóbbi időben ritkán fordul ilyen elő. Az építészek, városrendezők ugyanis világszerte – s nálunk is – rájöttek arra, hogy régi, patinás épületegyüttesek, utcák, városnegyedek nélkül nincs arculatuk, hangulatuk a településeknek. Kötődnek hozzájuk, és ily módon városukhoz is az emberek. Ma már lényegében mindenütt féltő gondnal óvják az épített környezetet és annak humán karakterét. Szemben a húsz év előtti gyakorlattal, amikor még sok helyütt uralkodott a bulldózer-szemlélet.

Nálunk? !

Az említett káros szemlélet Magyarországon sohasem volt uralkodó, s főképp nem emelkedett soha a hivatalos „műemlék-politika” szintjére. Azonban az 1960-as években még hazánkban is előfordult, hogy romboltak le műemlékjellegű épületeket, sőt műemlékeket. Többnyire helyi vezetők döntéseinek következményeként. Elégé átlalános volt az a gondolkodásmód, hogy nagyobb gond és teher a régi épület felújítása és majdan fenntartása, mint lebontása és helyére új építése. Az arra illetékesek mérlegetek és – döntöttek, valahogy. S ha nem is büszke fővel, de vállalták a döntés felelősségét. De mit szólunk a sunyi rombolókról? Azokról, akik elfordították a fejüket, amikor „véletlenül” nekiment a bulldózer a kétszáz éves udvarháznak! Nekiment, és utána már vita nem volt. Mert ki akarna téglahalmzat újjaépíteni?

Kijárt érte a büntetés?

Kijárt volna... De ez átvezetne az építési hatósági területre, s ott olyan kérdésekbe bonyolódna bele, mint a kiszabható bírság mértéke (mellesleg: alacsony), a szándékosság, a bizonyíthatóság, az egyszemélyi felelősség. Az 1960-as évek bontásainál maradvá: fel-felbukkant olyan indíték is, amelyet meg kell értenünk; csupán az akkori gyógy móddal nem értettünk egyet. A védett épületek lakóinak életkörülményeire gondolok. Vitathatatlanul jogos igényük volt és az ma is, hogy korunknak megfelelő, elfogadható körülmények között éljenek. Márpedig – s ez talán nem szorul bővebb kifejtésre – a mai mesterek által érintetlen, nedves, egészségtelen műemlék épületek, lakások ennek az elvárásnak aligha felelnek meg. Lakóiknak vigaszul pedig nemigen szolgálhat az a tudat, hogy felbecsülhetetlen értékű, páratlan nemzeti kincsünk lépcsőit koptathatják nap mint nap. Nem beszélve arról, ha „műemlék-műveltségük” sincs az elvárható legminimálisabb szinten sem, ha felfogni sem tudják, miért van oly nagy becsben a házuk. Ők a pokolba kívánják, s nem kell sok hozzá, hogy megkérdőjelezzék általában az egész műemlékvédelmet. E nagyon is élő problémának természetesen nem a lebontás a megoldása, hanem a korszerűsítve felújítás.

Korszerűsítve felújítás?

Igen.

Műemlék és korszerűsítés, egymásnak látszólag ellentmondó fogalmak.

Pedig nincs ebben semmi rendkívüli, s főleg nincs, ami eretneken új lenne. A kétségtelenül nagyon haladó magyar műemléki jogszabályok már csaknem két évtizede tartalmazzák: *műemlék lakóházak felújításakor a lakásokat korszerűsíteni is kell! Még azon az áron is, hogy bérlemény szűnik meg!* Kimondani ezt akkor, amikor – ismerve a lakáshelyzetet – minden bérleményt minden eszközzel védünk, védünk, rendkívül bátor tett volt, s azt bizonyítja, hogy a törvényalkotók felelősséggel ítélik meg a műemlékek jelentőségét, s bele tudják képzelni magukat az azokban élő lakók helyzetébe is.

Ez öröndetes. De itt van egy másik gond. Százmilliókat költünk értékeink megóvására, milliókat egy-egy épületre. Szakmunkásainknak feltehetően a java hónapokig, sőt évekig munkálkodik minden tehetségét s talán a szívét is beleadva például egy-egy budai várbeli polgárház rendbehozatalán. Elkészülnek vele, s gyönyörűség látni munkájuk eredményét. Aztán eltelik egy kis idő és – elkezd felfelé kúszni a talajvíz grafikonja. Kiűtnék a salétromfoltok, peregni kezd a vakolat. Van ennek az egész gigászi erőfeszítésnek értelme így?

A műemlék épületek népbetegsége a faldnedvesség. Eleink alig ismerték a falszigetelést, és az akkori viszonyok között ez kevésbé is volt szükséges. A mi feladatunk, hogy utólag – helyettük – elvégezzük ezt. De hogyan, mi módon? Világszerte évtizedek óta kutatók százai keresik a megoldást, és ki is dolgoztak különböző eljárásokat. A műegyetemen munkatársaimmal mi is „beálltunk a sorba”, és vegyész barátainkkal végzett kísérleteinket több mint tíz évvel ezelőtt siker koronázta. Ma már nemzetközileg is visszaigazolt az általunk kidolgozott úgynevezett szilikofób-anhydro kémiai falszigetelési mód. Gyakorlati tapasztalatok szerint viszonylag egyszerű, gyors, aránylag gazdaságos, nincsen szerkezete, ami meghibásodhatna, nem igényli az épület megbontását, és nemcsak hosszú időre, hanem remélhetően véglegesen megszünteti a falak nedvesedését. Ebben nagy szerepe van a megelőző diagnosztikai vizsgálatnak és a tervezés kellő gondosságának, meg a technológiai fegyelem betartásának. Ma már az építők, mielőtt hozzákezdene a felújításhoz, az utólagos falszigetelést végzik el. Nem is tehetnek mást, az 1970-es évek közepétől a műemléki előírások is kötelezik őket erre. Mint ahogy arra is, hogy korszerű, időt álló anyagokat használjanak a restaurálásnál. Hogy többé ne üssön ki a „hullafolt”, ne peregen a vakolat. Mindennek nagy a gazdasági jelentősége. De talán megbocsátható nekem, ha én ennél is nagyobb jelentőségűnek tartom: talán ilyen módon is sikerül műemlék-barátokká megnyernünk embereket. Látják: nem Déva várakat építünk.

Szükség is van erre. A „várvédők” nemes szándéka ugyanis nem mindig talál általános megértésre. A „műemlékeseket” a közvélemény egy kicsit afféle megszállottaknak, fanatikusoknak tekint, akik képesek egy szegletért, egy körörszáért öltre menni. Megnyerő tulajdonság ez, mindaddig, míg nem ütközik más érdekekkel. Mindjárt „kukacoskodókká”, „örültekké” válnak, ha például látszólag jelentéktelen apróságokért leáll az építkezés. Akadékoskodnak, mondják Önökre az építők, a beruházók. Mi erről professzor úr véleménye?

Mi tagadás, főképpen a múltban, gyakran vádoltak minket túlzott merevséggel, s volt is annak valami alapja. Ma már meglehetősen ritkán hangoznak el ilyen vádak. A felügyelőségek munkatársai természetesen ma is nemet mondanának arra, ha például valahol egy gyönyörű stukkós mennyezetű termet kívánnának felszabdálni közfalakkal. Ilyen s hasonló kívánság, szándék nálunk szerencsére már ritkán fordul elő. Ez ugyanaz lenne, mintha egy gyönyörű klasszicista stílusú ház homlokzatán befaloznánk egy ablakot. Az épület ugyanis – eléggé közismerten – nemcsak homlokzatában műemlék, hanem alaprajzában is. Ezt pedig igyekszünk minél teljesebben megőrizni, miközben hozzájárulunk a mai, civilizált életkörülményekhez nélkülözhetetlen mellékhelyiségek kialakításához. A kettő együtt természetesen csak kompromiszumok árán lehetséges, bár nem szívesen használom ezt a kifejezést. Talán pontosabb, ha azt mondom: igyekszünk a kétféle igény összhangját megtalálni. Nem kis lecke a helyreállítást tervező építészek számára az adott műemlék épület és az időt álló, korszerű építőanyagok összhangba hozása sem.

Védett épületeink jelentős hányadára jellemző, hogy különböző korok stílusjegyeit viseli magán. Minden kor embere elhelyezte rajtuk névjegyét. Mi melyik idő emlékét védjük meg bennük?

A helyreállítás elvei változnak, fejlődnek. A múlt század második felében például a purizmus úgy válaszolt, hogy az adott épületen kiválasztotta a domináns stílust, minden mást letisztított róla, s annak jegyében hozzátévezett, kiegészített. Napjainkban is szállóige tanszékünk egykori professzorának, az Országos tervezőjének Steindl Imrénének a mondása: „Mit értettek a régiek a gótikához! A ma is érvényes elveket először – 1931-ben – az Athéni Charta rögzítette, és a Velencei Charta ezt fejlesztette tovább 1964-ben. Eszerint a műemlékeket autentikusan kell helyreállítani. Hazánkban már az 1910-es években ezt vallotta Möller István, tanszékünknek szintén egykori vezetője, s ennek megfelelően irányította például a zsámbéki középkori templomrom helyreállítását. Mit jelent az autentikus helyreállítás? Az adott műemlék történeti folyamat során jutott el végső, mai formájáig, ezeket a fejlődési szakaszokat meg kell őriznünk és meg kell mutatnunk az utókornak. Írott és íratlan törvény: az épület arculatáról a helyreállítás után minden periódus leolvasható legyen! Az elv átültetése a gyakorlatba semmilyen különösebb gondot nem jelent akkor, ha a különböző korok, különböző stílusok egymás mellett élnek, például az épület homlokzatán. Nehezebb azonban arról dönteni, hogy mit őrizzünk meg, ha a különböző korok a szó szoros értelmében egymásra rétegződtek, ha például a középkori falakat barokk homlokzat fedi, s netán még a klasszicizmus mesterei is elvégezték a maguk munkáját. Ilyen esetekben a felújítást tervező építészek, a megelőző tudományos kutatások eredményeinek és a műemléki szakemberek véleményének birtokában határoznak arról, hogy a műemlék mely stílusát őrizzék meg. Kétségtelen: ahogy ma állnak előttünk az autentikusan helyreállított épületek, úgy sohasem léteztek. Ezek az évszázadok során – és ma is! – alkotó ember különös ajándékai a ma emberének. Érdemes végigsétálni a budai várban és ilyen szemmel is körülnézni.

Építünk-e mi, ma Magyarországon középkori várakat?

Nem! Magyarországon „új műemléket” tilos építeni! (Ez alapvető tervezési elvünk, ezt tanulják az egyetemen a hallgatók is.) Némely országban viszont idegenforgalmi okokból a kelleténél is jobban helyreállítanak műemlékeket. Így született meg pl. Kréta szigetén a knosszosi vár egy romjaiból újjáépített részlete.

És hogy ítéli meg a magyar műemlékvédelem például a varsói belvárost, amely közismerten a II. világháború után felépített mása a háború előttinek?

Ebben az esetben eltekintünk műemlékvédelmi elveinktől. Elismerjük, nagyra becsüljük, társadalmi-politikai tettnek minősítjük a II. világháborúban sokat szenvedett népek ragaszkodását – még ilyen formában is – értékeikhez. Megszokott, szeretett környezetük elvesztésébe nem nyugodtak bele, s az újjáépítést megkönnyítette, hogy eredeti rajzok, fotók, leírások álltak rendelkezésre. Hasonló törekvéssel másutt is lehetett találkozni, így született újjá például a kölni Szent Mária-templom. Mi nem tartjuk követendőnek a műemlékvédelemnek ezt a gyakorlatát, bár ha egy-két, az 1944/45-ös ostrom után helyreállított budai várbeli lakóépület vakolatát kissé megbontanánk, meglepődnénk. Falaik fele régi, fele új téglából van . . .

Kérem, térjünk vissza a helyreállított, mai formájukban korábban sohasem volt műemlékeinkhez. Amelyeknek egyikéről-másikáról szinte egész történelmünk, múltunk leolvasható . . .

Annak, aki képes meghallgatni, hogy egy épület mit beszél . . .

Hogy érti ezt a professzor úr?

Értékeink eszmei hasznosítása, műemléki propagandánk a szükséges szinttől messze elmarad. Ha elfogadjuk és világosan látjuk műemlékvédelmünk célját, akkor azt is látnunk kell, hogy egy-egy középkori lakóház, barokk templom, klasszicista stílusú középület, kastély vagy kúria rendbe hozásával céljainknak csak a közelébe jutunk el. E különleges történelemkönyv lapjait – valljuk be – a milliók számára ténylegesen tele is kell írunk; ismerve történelmi, művészeti oktatásunk helyzetét, nem várhatjuk el reálisan tőlük, hogy a kövekből, boltozatokból, a festett homlokzatokból olvassanak. Javaslom, járjon végig tíz műemléket; vajon hány helyen talál ismertetőfüzetet, prospektust vagy akár egy magyarázó szövegű táblát?

Táblát mindenütt!

Nem az úgynevezett „pecsétekre”, a hivatalos műemléki táblákra gondolok. Azok valóban fellelhetők minden épületen, de csak annyit tartalmaznak, hogy ilyen vagy olyan stílusú az épület, épült ekkor és ekkor, építette ez és ez.

Érdekes és eléggé részletes tájékoztatók olvashatók műemlék templomaink belépőjében. . . .

Ezek már közelebb vannak az általam nagyon hiányolt műemléki magyarázatokhoz, bár legtöbbjük csak történelmi adatok közlésére szorítkozik. Az emberek többsége ahogy mondani szokták: általában becsüli a műemléket, általában egyet is ért törekvéseinkkel. „Általában” azonban csak odáig jut el, hogy felkeresi és megcsodálja a remekművű építményeket, talán büszke is rájuk s – továbbmegy. Arról azonban aligha tud valamit, hogy konkrétan miért érdemesek a műemléki védettségre, milyen szerepet játszhattak a magyar – netán az egyetemes – kultúrában, történelemben, milyen helyet foglaltak el az építészettörténetben vagy a néprajzban, a zenetörténetben, a település múltjában, mennyiben és milyen módon voltak tanúi egy letűnt kornak. És még sok mindent nem tud róluk, és még sok mindent kellene elmondanunk az embereknek műemlékeinkről. De el kellene mondanunk, mert az épületek az emberek többsége számára hallgatagok. Az építészet ugyanis rendkívül elvont művészet. S úgy művészet, hogy egyben tudomány és ipar. Képtelen narrative elbeszélni, s ebben a zenével rokon. Ezért nevezik megfagyott muzsikának az építészetet. Segíteni kell tehát, hogy mindenkinek megszólaljon.

Kiknek kellene cselekedniük annak érdekében, hogy műemlékvédelmünk ilyen vonatkozásban is, tehát teljes egészében elérje a célját?

Főként a kulturális életünk irányítóinak. Magyarországon az a legtöbb országtól különböző helyzet alakult ki, hogy építészeti értékeink ápolása nem a művelődési, hanem az építési tárca hatáskörébe tartozik. Előnyös ez a helyzet a műemlékvédelem számára anyagilag és szakmailag. Nem hiszem azonban, hogy értékeink eszmei hasznosítása kizárólag, vagy nagyrészt e tárca feladata lenne. Itt, a képzeletbeli stafétátob átadásánál, illetve együttes vitelénél érzek én zökkenőket. Mennyiségben sem lebecsülendőek, erkölcsi, eszmei értékükben pedig felbecsülhetetlenek műemlékeink. Megóvásukra, helyrehozatalukra százmilliókat költünk, kulturális nevelő funkciójukat a lehetségesnél mégis kevésbé töltik be.

Az ifjúság és a Honismereti mozgalom Fejér megyében¹

Fejér megye Tanácsának kezdeményezésére és támogatásával az utóbbi másfél évtizedben diákok és kulturális-művészeti körökben működő felnőttek számára nyaranként táborokat rendeznek. A honismereti táboron kívül még olvasó-, magyar nyelvi, képzőművészeti, amatőrfilmes-, nemzetiségi olvasó-, néptáncos- és klubvezetőtáborról tudok, de 1982 nyarán külön a cigány tanulók számára is rendeztek olvasótábort.

A honismereti tábor munkája a székesfehérvári István király Múzeum szervezésében 1976 óta folyamatos, így beszámolóm az eddigi hét tábor tapasztalataira épül. Célunk évek óta az, hogy elméleti és gyakorlati ismereteket nyújtson a Honismereti mozgalomban, a helytörténeti, néprajzi szakkörökben, valamint a székesfehérvári és a dunaújvárosi múzeumi ifjúsági klubokban tevékenykedő diákoknak. A tábor résztvevői elsősorban középiskolások, kisebb számban szakmunkás- és általános iskolai tanulók. Évente 40–60 olyan diákot hívunk meg, akik az iskolai, múzeumi, levéltári honismereti szakkörökben végzett munkájuk vagy sikeres néprajzi, újkortörténeti pályamunkáik alapján azt kiérdemelik. Táborozóink elsősorban Fejér megyeiek, a székesfehérvári, dunaújvárosi, móri, bicskei, pusztaszabolcsi, sárbovárdi középiskolák tanulói. Mivel a székesfehérvári tanintézetekben (pl. a malomipari, mezőgazdasági, gép- és híradásipari, építőipari szakközépiskolákban és a szakosított tantervű gimnáziumokban) Fejér megyén kívüli területekről érkezett diákok is tanulnak, ezért táborunkban mindig akadt néhány, más megyéből való diák is.

A tábor programjában előadások, terepkutatás, filmvetítés, kirándulások szerepeltek. Ezek arányát a tábor helye is meghatározta, de évek során a súlypont a terepkutatás felé tolódott el. *A bevezető előadások rendszeresen a tábor helyének, tágabb környékének helytörténetével, néprajzával ismertették meg a résztvevőket* (pl.: A Velencei-hegység, a Vértes, a Mezőföld története, néprajza). A tábornyitó után *honismereti sétát* tettünk a községben, lehetőleg helyi vezetővel. Külön előadásokban foglalkoztunk a *honismereti kutatómunka módszereivel, témáival, ismerkedtünk a kérdőívekkel*. E bevezető foglalkozások során beszéltük meg a néprajzi és az újkortörténeti adatgyűjtés témáit, alakítottuk ki a 2–7 fős gyűjtőcsoportokat. A környék helytörténetét, néprajzát bemutató és a gyűjtésre felkészítő foglalkozásokat minden esetben a táborvezetőség tagjai tartották. Ők irányították a gyűjtést is, egy-egy egyetemi hallgató vagy főiskolás részvételével.

Minden évben *tájékoztattuk a tábor résztvevőit Fejér megye honismereti irodalmáról*. A legfontosabb könyveket magunkkal visszük az István király Múzeum könyvtárából, ezek a táborban kölcsönözhetők. Megismertetjük a táborlakókat a székesfehérvári és a dunaújvárosi múzeumokban működő ifjúsági klubok munkájával, rendezvényeivel. A tábor hatására közülük sokan tagjaivá válnak a múzeumi ifjúsági kluboknak.

Az előadások másik csoportja valamilyen évfordulóhoz vagy egy izgalmas történeti problémához kapcsolódott minden évben. Ezeket az előadásokat meghívott szakemberek tartották. Így Kállay István a mohácsi csatáról, Farkas Gábor a Rákóczi-szabadságharcról, Erdős Ferenc az 1848-as forradalomról beszélt. *Kiemelt témaként foglalkoztunk egy-egy tábor során a földrajzinév-gyűjtés, a műemlékvédelem, a nemzetiségi honismeret, a bontás alatt álló városrészek kutatása, a kivándorlás, a történeti néphagyomá-*

¹ Elhangzott a Magyar Néprajzi Társaság szakosztályülésén, 1983. február 17-én (Szerk):

nyok kérdésével. Az előadásokat múzeumi, levéltári, kutatóintézeti szakembereken kívül helyi tanárok, helytörténeti kutatók vagy – előzetes felkészítés alapján – maguk a diákok tartották.

Táborunk szervezését, szakmai vezetését 1976 óta az István Király Múzeum munkatársai: Csertő Erika népművelő, Demeter Zsófia történész muzeológus, Frigyk Katalin könyvtáros és Lukács László néprajzos muzeológus végzik. A táborvezetés munkájába mindig igyekeztünk egy helyi pedagógust, helytörténeti kutatót, népművelőt is bevonni, akik természetesen a saját szakkörükkel együtt vettek részt a táborban. Felkerestük a helyi iskolai, egyházi gyűjteményeket, műemlékeket, templomokat, kastélyokat, temetőket, fontosabb intézményeket, üzemeket is. A helyi kutatók (pl. nyugdíjas pedagógusok, helytörténeti gyűjtemények létrehozói) nemcsak előadásaikkal, hanem adatközlők felderítésével, gyűjteményük bemutatásával, nagy helyismeretükkel is segítették a tábor munkáját. Rövid megemlékezésekben felidéztek a tábor helyének híres szülötteit (pl. Móron Wekerle Sándor miniszterelnököt, aki helytörténeti kutató is volt).

Az esti filmvetítések során a székesfehérvári filmtárból kölcsönözhető történelmi, néprajzi és műemlékvédelmi filmeknek kívül a Fejér megyei Művelődési Központ filmstúdiója és az István király Múzeum által készített néprajzi filmeket is levetítettük.

Rendszerint két kirándulást szerveztünk. Közülük az egyik hosszabb gyalogtúra volt (pl. Velencéről Nadap–Sukoró–Pákozdra a Velencei-hegységen keresztül, vagy Mórról a csókakői várhoz), a másik egy egész napos kirándulás busszal vagy vonattal. Igyekeztünk olyan célpontokat kiválasztani, ahova sem az iskolával, sem a szülőikkel nem jutnak el a tanulók, s amelyek ugyanakkor honismereti szempontból figyelemre méltóak. Így Velencéről Kápolnásnyék–Martonvásár–Válra, illetve Csákvár–Móra, Enyingről Cece–Simontornya–Szekszárd–Gemencre, Mórról Zirc–Bakonybél–Pápára, Bicskéről Zsámbék–Esztergom–Visegrád–Szentendrre, Pusztaszabolcsról vonattal Bajára, illetve a budai várnegyedbe kirándultunk. A táborok során néhány különleges élményben is részesültek a résztvevők. Ezek közé tartozik egy egész napos hajókirándulás a Velencei-tavon, ahol öreg halászhajók ismertettek meg bennünket a halászat módszereivel, a tó földrajzi neveivel. Egy egész napot töltöttünk az eocénprogram keretében megnyitott Bicske környéki szénbányák egyikében, a csordakúti bányaüzemben. Itt a bánya geológusának és főmérnökének vezetésével ismerkedtünk a föld alatti fejtéssel.

A táborok programjának évek óta legfontosabb és legsikeresebb része az újkortörténeti és a néprajzi gyűjtés. Előre megbeszéltek témákban, kérdőívek segítségével, kis csoportokban gyűjtöttek a diákok. A témákat a tábor rendezésének helye határozta meg. Például Móron 1980-ban a szőlőművelés, a méhészet, a népviselet, a népszokások, a szakrális emlékek és az 1848-as hagyományok; Pusztaszabolcson 1982-ben az uradalmak története, a cselédség, a mezőföldi juhászat, a faluba való bevándorlás, a házicselédek élete, a világháborús emlékek, a népszokások, a vasútépítés hatása a település fejlődésére témákban gyűjtöttünk. A gyűjtés témájának megbeszélése után ismertettük a néprajzi és nyelvjárási, valamint az újkortörténeti pályázati felhívásokat, újkortörténeti és néprajzi tárgyak, régi fényképek felderítésére is biztattuk a diákokat. A táborzárásra valamennyi csoport fel is dolgozta a gyűjtött anyagot: egy-egy tábor nyomán 12–17 dolgozat került a székesfehérvári István király Múzeum adattárába. Közülük a megfelelő színvonalúak a néprajzi és nyelvjárási, illetve az újkortörténeti pályázaton is részt vettek. A felderített tárgyak és archiv fotók is a múzeum gyűjteményét gyarapították. A gyűjtéssel kapcsolatos lelkesedésre mi sem jellemzőbb, mint az, hogy a táborok utolsó napjaiban már mindig azt kérték a csoportok, hogy ne legyenek előadások, mert ők gyűjteni szeretnének. Szerintem a táborok fő eredménye, hogy a résztvevők megismerkednek a honismereti kutatással és a gyűjtött anyag feldolgozásával. Közülük a legjobbak a táborból hazatérve a saját lakóhelyükön önállóan is felgyűjtene és feldolgozna egy újabb témát a gyűjtőpályázatra.

A Fejér megyei ifjúsági honismereti táborokban részt vevő fiatalok évek óta a legszínvonalasabban dolgoznak a különböző honismereti szakkörökben. Közülük sokan a tanév során is rendszeresen bejárnak a múzeumba, levéltárba. Nem csupán az előadásokon, kirándulásokon vesznek részt vagy a kiállításokat kísérik figyelemmel, hanem újabb önálló pályamunkák írásával a megye honismereti kutatásába is bekapcsolódnak. A tábor programjában minden évben szerepel egy jelentős Fejér megyei régészeti ásatás bemutatása. Ennek nyomán a táborlakók közül sokan jelentkeznek szünidei munkára a múzeum feltárásainál, elsősorban a Gorsiumban. A tábor hatására sokan történészek, néprajzkutatók, régészek szeretnének lenni. A pályaválasztással kapcsolatos csalódások megelőzésére, alaptalan biztatás helyett inkább azt hangsúlyoztuk a diákok előtt, hogy a Honismereti mozgalomba szakmunkásként, tanítóként, agronómként, mérnökként vagy más foglalkozású emberként is bekapcsolódhatnak. Ennek ellenére közülük sokan nyertek felvételt vagy készülnek bölcsészkarra, tanárképző főiskolára.

Végezetül néhány tervünkről és a gazdasági kérdésekről. Az első, 1976-os velencei sátoortábor kivéve, táborainkat olyan helyeken rendeztük, ahol diákokthozonban vagy munkásszálláson lakhattunk. (1976, 1977: Velence, 1978: Enying, 1979: Sárobd, 1980: Mór, 1981: Bicske, 1982: Pusztaszabolcs). 1983-ban Vajtán rendeztük meg táborunkat, ahol elsősorban a Mezőföld történeti és néprajzi kérdéseivel foglalkoztunk. 1984-ben Bakonycsernyén az itteni szlovák és felvidéki származású magyar lakosság körében kutattunk. Tizedik táborunkat pedig Székesfehérváron szeretnénk megrendezni 1985-ben, ahol Székesfehérvár-Felsőváros történeti és néprajzi kérdéseit vennénk elő. Az ifjúsági honismereti táborok mellett –

vagy azokkal együtt – szükség volna Fejér megyében is felnőtt pályázóink, a Honismereti mozgalom aktív résztvevői számára valamiféle tanfolyamra, továbbképzésre vagy táborra.

Legutóbbi ifjúsági honismereti táborunkban 40 diák vett részt. A tiznapos tábor összes költsége 55 ezer forint volt. Táborunk megrendezéséhez évek óta a Fejér megyei Tanács és a Hazafias Népfront Fejér megyei Bizottsága nyújtják az anyagi feltételeket. Részt vevő diákjaink számára a tábor valamennyi rendezvényével, kirándulásaival együtt teljesen ingyenes.

Lukács László

Vas megye földrajzi neveinek összegyűjtéséről

Értékes könyv jelent meg a közelmúltban Vas megye Tanácsa, a Magyar Tudományos Akadémia és a Művelődési Minisztérium támogatásával, a Vas megyei Múzeumok Igazgatósága gondozásában.¹ A könyv életre hívója és fíradhatatlan munkása dr. Végh József kandidátus, az MTA Nyelvtudományi Intézetének munkatársa. A könyv a zalai, somogyi, tolnai kötetek után sorrendben a negyedik értékes forrásgyűjtemény. Gazdag, sokoldalú anyagot nyújt a nyelvtudomány, a tárgyi és szellemi néprajz, a régészet, a település-, gazdaság-, művelődés- és helytörténeti kutatók számára. Megtalálható benne a megye összes településének bel- és külterületi helyneve, tájékoztató a határrészek domborzati viszonyairól és megművelésük, gazdasági hasznosításuk módjáról. Feljegyezték a nevekhez fűződő fontosabb néphagyományokat, mondákat, betyártörténeteket, valamint az adatközlőknek a nevek eredetére vonatkozó feltevéseit, népi magyarázatait is. A felhasználhatóság szempontjából értékes része a könyvnek a betűrendes mutató, amelyben az összetett nevek elemekre bontva is megtalálhatók, megkönnyítve ezzel a visszakeresés és a tipológiai feldolgozás munkáját.

A szlovén, horvát és német nevek a megyében élő nemzetiségi lakosság műveltségét és hagyományait tükrözik, a különösen gazdag őrségi névanyag pedig belevilágít egy évszázadokon át elzárt vidék népi világába.

A földrajzi nevek összegyűjtését a Savaria Múzeum néprajzi osztályának vezetője, Bárdosi János indította el, már 1965-ben, a hasonló zalai munka megjelenése után. A Vasi Szemlében közölt felhívásra azonban alig néhányan jelentkeztek. Ezt követően 1967 májusában keresett meg Végh József és Bárdosi János azzal, hogy a megye pedagógusainak bevonásával szervezzük meg a gyűjtést. A magam részéről egyetértettem ezzel, s számba vettük, hogy kikre lehet számítani ebben a munkában. A közös teendők egyeztetése után felkerestem a járási, városi művelődési osztályok vezetőit, ahol kijelöltük a gyűjtőmunkára alkalmas pedagógusokat. Ezt követte a névre szóló írásbeli felkérés. 1967. augusztus végén, a tanévet előkészítő szakmai tanácskozások során végeztük el a szükséges eligazítást, a gyűjtésben részt vevő nevelők részére, mégpedig járásonként.

A volt szentgotthárdi járás gyűjtésben részt vevő nevelői részére 1967. augusztus 27-én tartottam meg a tájékoztatót. Magammal vittem Végh József szakmai eligazítást tartalmazó magnetofonszalagját, melyet közösen meghallgattunk, valamint 30 db gyűjtési útmutatót, 150 db I. sz. gyűjtőlapot, 450 db II. sz. gyűjtőlapot, és 28 db különnyomatot, amely a gyakorlati teendőket ismertette. Ugyanitt átadtam a gyűjtőknek a 7 község (Őriszentpéter, Szalafő, Kondorfa, Magyarlak, Kerkáskápolna, Kercaszomor és Bajánsenye) kataszteritérkép-másolatát. A többi 23 község térképe ekkor még nem volt kész, csak később küldtünk szét a gyűjtőknek. A területi gyűjtés befejezésének határidejét 1968. szeptember 30-ban jelöltük meg. Hasonló módon történt az indítás más járásoknál is. A munka könnyítésére különböző segédanyagokat is a gyűjtők rendelkezésére bocsátottunk. Pl.: néhány problematikus névtípus leírása, a Pesty-féle helynévanyag, Útmutató Vas megye földrajzi neveinek hangjelöléséhez és helyesírási problémáihoz stb.

Az induláskor sok nehézség mutatkozott a gyakorlati teendőket illetően, ezért 1967. december 3-án összehívtuk Szombathelyre a gyűjtőmunkát végző pedagógusokat, ahol dr. Végh József igen alapos, mindenre kiterjedő előadást tartott, majd részletesen megbeszéltük a kérdéseket. Ezen 128 gyűjtő vett részt, és ott voltak a megye tanulmányi felügyelői is, akik figyelemmel kísérték ezt a nagy jelentőségű munkát. A kijelölt határidőre a területi gyűjtés 92%-ban befejeződött, tehát a hiányzó községek gyűjtőihöz 1968. október 19-én a következő szövegű levelet küldtem: „Az a megtiszteltetés érte megynéket a Tudományos Akadémia részéről, hogy Zala megye után másodiknak jelölték ki a földrajzi nevek gyűjtésére. Szíves örömet elfogadtuk ezt, s a begyűjtési határidőt 1968. szeptember 30-ig jelöltük

¹ Vas megye földrajzi nevei. Kiadta Vas megye Tanácsa VB. Művelődési Osztálya, 1982. 839 old.

meg az eligazításon. A munka számbavételekor azt tapasztaltuk, hogy a gyűjtött anyagot nem küldte be. Arra kérjük, szíveskedjék a lehető legrövidebb időn belül a gyűjtést elvégezni, és legkésőbb október 27-ig az anyagot beküldeni. A határidő lejárt, a többség becsülettel elvégezte a kijelölt munkát, amit vállaltunk, azt becsülettel teljesíteni kell.”

1968. év végéig – a két város kivételével – a területi gyűjtést lényegében sikerült befejezni. Sajnálattal kellett megállapítani azt is, hogy a teljes és várt névanyag nem jött be úgy, ahogy szeretnénk volna, emiatt a gyűjtések 10%-át meg kellett ismételni, illetve a névanyagot ki kellett egészíteni. Nézetünk szerint a gyűjtők egy része nem járta be a külterületet az adatközlővel, ezért fordulhatott elő a felszínes munka. Így a területi gyűjtés teljes mértékben 1969 augusztusában ért véget. Utólag úgy látjuk, hogy még ezek után is maradt több olyan község, ahol a gyűjtés nem volt teljes, pedig erre szeretnénk volna törekedni.

A területi gyűjtőmunka lezárása után következett az ellenőrzés és a térképi rögzítés, vagyis az azonosítás, melyhez hozzáértő, önként vállalkozó munkatársakra volt szükség. Ekkor a munka erősen lelassult, elhúzódtott hosszú időre, ami miatt az értékes könyv megjelenése több mint 10 évet késett. Somogy és Tolna megyék – ahol jóval később kezdték a gyűjtést – ebben az időszakban előzetek meg bennünket. Így is örültünk azonban az értékes kötetnek. Köszönet és elismerés mindazoknak, akik a könyv megjelenése érdekében érdemben dolgoztak, és lehetővé tették annak megjelenését.

A továbbiakban azt szeretnénk elérni, hogy ez a könyv jusson el minden vasi faluba, s ismerjék meg falujuk névanyagát, ott rögtön hozzátehetik azt is, ami a gyűjtés során kimaradt. Ezáltal még teljesebbé válik a szűkebb haza ismerete és szeretete.

Dr. Csizsár Károly

Az Eötvös- emlékmű gondviselői

Ercsi nagyközségben két évvel ezelőtt nyitották meg az Eötvös Emlékmúzeumot. Ezzel is adózott a település lakossága a reformkori nagy szellemi egyéniség, Eötvös József emlékének. A helyi emlékműzeumban az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum állandó kiállítása látható. Természetesen nem önrőből, hanem az országos és megyei szervek egyetértő, segítőkész támogatásával állították helyre, rendezték be az épületet. Abban, a kastély melletti vendégházban hívták életre a múzeumot, amelyben a magyar nép szellemi felszabadulásának, az általános és kötelező népoktatás ügyének előharcosa, az író, a politikai gyermekeiket és ifjúkorát töltötte. Azoknak a szobáknak berendezései, tárgyai, tablói, írásos dokumentumai emlékeztetnek a XIX. századi magyar szellemi élet kiemelkedő egyéniségének tevékenységére, amelyekben egykoron lakott. Márványtábla hirdeti a Duna-part közeli emlékház homlokzatán: „E házban élt 1813–1841-ig Eötvös József, a reformkor nagy regényírója és itt szötte terveit barátaival: Lukács Móriccal, Szalay Lászlóval, Trefort Ágostonnal és Pulszky Ferencel a társadalmi haladásban és a közművelődésben újjászülött Magyarországot megteremtéséért.” – Ezt a táblát 1959. szeptember 13-án helyezték el Ercsi község dolgozói. Igaz, Eötvös József azt kívánta: márványtábla helyébe (ha fennmaradna nevem) eszméim győzedelme legyen emlékjellem.

A két évvel ezelőtti emlékházavatón dr. Hanga Mária, művelődési miniszterhelyettes az eötvösi életmű ápolásáról, emlékezetben tartásáról többek között azt mondotta: „Művelődési politikánk szelleme és gyakorlata nem csupán befogadja a haladó hagyományokat, hanem szocialista nemzeti tudatunk szerves részének tekinti azt.” És az Eötvös-életmű ma is útmutatást, segítséget jelent számunkra.

Vagyis a jelennek szüksége van rá, hogy a múlt, nevezetesen az eötvösi múlt is emlékezzen, hogy becsülje a korábbi értékeket. Éppen ezért jó oka van annak a hosszú évek óta tartó következetes munkának, amit Ercsi nagyközség vezetői, lakossága, a járási, megyei és országos szervek, magánszemélyek közreműködésével nemes lelkűen végeznek az eötvösi hagyaték gondviselésében. Vannak, akik elégedetlenek, akik gyorsítani szeretnék az ügyben a tempót. Ám egy nagyközség életében sok minden másra is össze kell fogni az erőket. Úgy tűnik, Ercsiben sikerül a jelen építésével, a ma feladatainak megoldásával egyidőben megőrizni Eötvös József életművét. Megőrizni, plántálni az emberek emlékezetében és méltóan folytatni mindazt, ami haladó a reformkor nagy szellemi egyéniségének hagyatékában.

Eötvös József 1871. február másodikán délben, életének utolsó napján magához kérte fiát, Eötvös Lorándot, őt kívánta látni. Aztán délután elaludt, halálos fáradtságából többé nem nyitotta fel szemét. A család egyszerű gyászjelentésében – amelyet özvegye és gyermekei adtak ki Eötvös József akaratának megfelelően – az elhunyt nevét nem követte a címek, rendjelek felsorolása.

„Jól tudom, hogy Ercsiben talpalatnyi földem sincs, amelyet magaménak mondhatnék. De tudom azt is, hogy az én öreg Sina barátom nem tagadja meg tőlem azt a kevés földet, amely elegendő, hogy holttestemet magába fogadja” – írta egykoron.

A nemzet nagy halottját utolsó kívánsága szerint a Duna-parti településen, a családi sírköpolnában temették el. Azon a dombon állt és áll a kápolna, ahonnan látni a Duna folyását s gyönyörködött a

túldali Csepel-sziget, ahova egykoron madarak és fák napján kirándultak az iskolások. Lépcső vezetett a kápolnától a csöpgőhöz, a forráshoz. A kápolna elé közadakozásból 1874-ben obeliszket emeltek. Ennek tervét Ybl Miklós készítette. A Duna fölé magasodó karcsú oszlopon Szász Gyula, székesfehérvári születésű szobrász által készített portré és a költő Eötvös József Végrendelet című versének néhány sora hirdeti a nagy gondolkodó, író és államférfi emlékét.

Nincs születésének kerek évfordulója, hacsak a közelgő 170. születésnapot nem tekintjük annak. Nem is a dátumok miatt az igyekezett az ugyancsak megrongálódott sírkápolna és obeliszk felújítására, a környék rendbetételére. A tisztelet kívánja a közfigyelmet a haladásért, a reformokért lelkesedő fiatal, Fejér vármegye egykori aljegyzője, a volt kultuszminiszter, majd a későbbi vallás- és közoktatásügyi miniszter, a népnevelés harcosa, a népiskolai törvény megteremtője emlékének. Mert folytatódik ily módon is az eötvösi életmű ápolása Ercsiben.

Nemrégiben levelet kaptak intézmények, munkahelyek: Nagy Jenőnének, a megyei tanács elnökhelyettesének és Bosnyák Pálnének, Ercsi nagyközség Tanácsa elnökének aláírásával. Ebben segítő cselekvésre szólítanak. Olyan szakaszban igénylik a közreműködést az Eötvös-emlékhely kialakításához, amikor már Schultz István, a Fejér megyei Tervező Iroda építész-mérnöke jóvoltából, s a székesfehérvári Földmérési és Földrendezői Főiskolai Kar segítségével, társadalmi munkában elkészült az épületegyüttes részletes tervrajza, a felújítás, a rendezés terve és a helyreállítás költségvetése. A tervrajzot a nagyközség művelődési házában megnézték mindazok, akik részesei voltak nemrégiben annak a munkamegbeszélésnek, amelyen anyagi és munkamegajánlások hangzottak el az emlékhely kialakítására.

Az országos művelődéstörténeti jelentőségű sírkápolna és a földterület a római katolikus egyház tulajdona. A közadakozásból emelt obeliszk állami tulajdon. Mindegyik romos, pusztuló állapotban van Ercsi nagyközség külterületén, Százhalombatta határában.

Sokan voltak a megbeszélésen. Országos, megyei és járási szervek, intézmények vezetői, munkahelyek képviselői. Erdemleges volt a tanácskozás, mert a költségvetés szerinti egymillió forintnak a többségét ott a helyszínen megajánlották a jó célra. A megyei tanács 450 ezer forintjához dr. Szakos Gyula megyei püspök, a székesfehérvári egyházmegye nevében százezer forinttal csatlakozott. Ugyanennyivel támogatja az emlékhely munkálatait a Művelődési Minisztérium. A Dunai Kőolajipari Vállalat pénzzel is segít, ám Menyhárt Tibor saját munkáját, szakértelmét is felkínálta. A Dunai Vasműből anyagot, szállítóeszközt, szakmunkát ajánlott meg Molnár Ágoston. Az Ikarus fehérvári gyárából brigádok segítségét, szállítási lehetőséget, Símatelepről gépi meg kézi munkát, máshonnan parképítő tevékenységet, építési anyagot kínáltak. Szükség van minden nemeslelkűsre, kétézer munkára és szakértelemre, mert a késlekedés kárára van a pusztuláshoz közeledő sírkápolnának, obeliszknek, a forráshoz vezető lépcsősornak, az emlékhelynek, a partfalnak.

A Hazafias Népfront Országos Tanácsa nevében dr. Morvay Péter örömmel üdvözölte az újabb kezdeményezést és az Eötvös-életmű gondozásához a népfront erkölcsi támogatásáról biztosította mindazokat, akik részesei a munkának. Hetényi István, a honismereti szakkör vezetője pedig arról szólt, hogy milyen óriási társadalmi alapja van ennek a tevékenységnek.

A tanácskozás napján katonák dolgoztak az emlékhely környékén. Utat építettek, készítették a terepet, a társadalmi erőknél. A helyreállítás után talán még az Országos Műemléki Felügyelőség is jegyzi majd ismét a műemlékek között az Eötvös-emlékhelyet, amely összefogásból születik újjá.

Németh Erzsébet

Helytörténeti tudományos ülésszak Kisvárdán

A kisvárdai Vármúzeum minden évben tudományos ülésszakot rendez, hogy – egyrészt – közkinccsé tegye és megvitassa a legújabb történeti és néprajzi kutatásokat – másrészt –, hogy ösztönözést adjon a további helytörténeti, régiótörténeti munkának. A múzeum törekvése, hogy – lehetőségeihez mérten – tanulmánykötetek formájában kiadja az ülésszakon elhangzott előadásokat. Így még ebben az évben várható annak a tizenegy tanulmányt tartalmazó kötetnek a megjelenése, amely az 1980. és 1981. évi ülésszakok bővített anyagát tartalmazza.

1983. március utolsó napján került sor a „Kisvárdá a kapitalizmus korában” témájú előadássorozatra.

Bevezetőjében dr. Ács Zoltán (műzeumigazgató) hívta fel az érdeklődők figyelmét, hogy bár a város tőkés korszaka bizonyos modellként fogható fel a magyarországi kapitalista városfejlődésen belül, eddig kevés rész tanulmány méltatta ezt az időszakot. A város életképes kapitalista korszakbeli fejlődését már magának a lakosság számának az országban szinte páratlan mértékű emelkedése is sejteti. Míg 1857-ben alig 1800 lakosa volt a városnak, addig a második világháború előestéjén 15 ezerre emelkedett. Az 1880-as évektől gomba módra szaporodtak a városban az üzletek, a takarékpénztárak, hitelintézetek, a város – elsősorban zsidó lakossága révén – központja lett a környék terménykereskedelmének. Ács Zoltán felhívta a figyelmet arra is, hogy részletes, mélyreható elemzést és kutatást igényel a helyi zsidó lakosságnak a város kapitalista életében betöltött nagyon pozitív szerepe.

Makay László (nyugalmazott múzeumigazgató) Városkép és településtörténet című előadásában arról a változásról szólt, amely a tárgyalt korszakban tükröződött a város kiterjedésében, új utcák, új funkciójú településrészek kialakulásában. A város főutcáján megjelentek az emeletes házak, amelyek első szintjén a helyi zsidó kereskedők, üzletberek boltjai voltak, míg az udvaron a raktárépületek, a műhelyek, a cselédlakások a másik utcáig futottak le. Szólt a különböző városi rétegek lakásvizonyairól, azok változásairól.

Németh Péterné dr. (a nyíregyházi Bessenyei György Tanárképző Főiskola adjunktusa) a város iparosodásának folyamatáról értekezett. Felvázolta a környék mezőgazdasági terményeit feldolgozó iparágak létrejöttét, a város villamosításának kezdeteit és azt, hogy mennyire tudta Kisvárdát kihasználni a közép-korból öröklött helyzeti energiáját azáltal, hogy 1872-ben bekapcsolták az ország vasúthálózatába, s így nemcsak a fővárosi, hanem a cseh–morva, a sziléziai és az ungvári piacokkal is gyors összeköttetésbe került.

Dr. Kriveczy Béla (a Bessenyei Tanárképző Főiskola adjunktusa) a város nyomdairól és sajtótermékeiről adott átfogó képet. Szólt arról, hogy a kapitalista korszakban három nyomdája és négy havi-, illetve hetilapja volt a városnak. E lapok főként a gazdáknak és a város liberális érzelmű polgárságának voltak a szócsövei. Ezek az újságok kitűnő forrásai lehetnek a város kapitalizmus kori történetét kutatóknak.

Dr. Fekete Imre (igazgató főorvos) a város egészségügyi helyzetét tekintette át a századforduló idejéből. Érdekes előadásában nemcsak helytörténeti, hanem orvostörténeti, higiéniatörténeti szempontból vizsgálta a korszakot. Felhívta a figyelmet a város érdemes orvosaira, gyógyszerészeire, akiknek nagyon komoly szerep jutott Kisvárdát egészségügyében, a csecsemőhalandóságnak és a fertőző betegségeknek az országos átlag alá szorításában.

Zárásával *Ács Zoltán* utalt arra, hogy egy ülésszak nem vállalhatja fel minden kérdés tisztázását, sokkal inkább azt a célt szolgálja, hogy új gondolatokat, hipotéziseket vessen fel, s ezzel irányt adjon a további kutatásoknak.

Jávor Ágnes

*Pécsvárad történelmi negyede
Járay Rudolf 1962 körül
készített légifelvételén. (MTI)*

A Pécsváradi Várbarát Kör

Második önálló kiállítását rendezte meg Nagyapáink lakóhelye címmel 1982. őszén a pécsváradi Várbarát Kör. Erről számolna be most a kör vezetője azzal a reménnyel, hogy törekvéseik, szerény eredményeik talán másoknak is szolgálatot tehetnek.

Két éve, 1981. november 12-én alakult újjá Pécsváradon a Várbarát Kör, és mintegy hatvan fővel megkezdte működését. Újjáalakulást említettünk, mert 15 évvel ezelőtt dr. Bándi Gábor muzeológus vezetésével már létezett felnőtt honismereti és várbarát kör Pécsváradon. Vezetője távoztával azonban tevékenysége alábbhagyott, majd teljesen megszűnt.

Talán nem felesleges pár sorban összegezni, milyen szándékkal jöttek össze a pécsvárad Várbaráti Kör újjáalapítói. Többé-kevésbé valamennyien tisztában vannak lakóhelyük, Pécsvárad hazánk történelmében betöltött jelentőségével. Történelmünk meghatározó fontosságú korszakában az István király által itt alapított bencés monostor országos feladatot kapott a magyar állam megszervezésében. A magyar koronát Rómából István királynak elhozó küldöttség vezetője, Asztrik, az itt időző Gellért püspök, továbbá Vak Béla, Anjou Károly Róbert, Mátyás király, Martinuzzi Fráter György személyében történelmünk kiemelkedő fejezetei kapcsolódnak ehhez a helyhez, amely megjelenésében ma is felidézi a hajdani egyházközpont, nagybirtokszékhely légkörét, pedig a vár az elhúzódó feltárások és felújítások miatt évek óta nem látogatható.

A pécsvárad Várbaráti Kör megalakulása idején az erők, képességek és szándékok felmérése céljából olyan kisebb programot tűzött ki célul, amely megmozgatja a kör és a község lakóit. Az ötvenes években itt élt festőművész, Curilović Ottokár magánkézen levő képeiből rendezett kiállítás, ez volt az első erőpróba. A pécsi művészettörténészek szakmai pártfogásával szép anyag gyűlt össze elsősorban Pécsvárad, továbbá Pécs, Harkány, Berkesd területéről, és a szakértők azt is megállapították, hogy Curilović egy-egy alkotásának helye van a Baranya képzőművészetét reprezentáló megyei gyűjteményben is. A helyi kezdeményezés tehát a szakma által nem ismert vagy elfeledett képzőművészre hívta fel az érdekeltek figyelmét.

A Várbaráti Kör ezenkívül beszélgetést rendezett a hely szülöttjével, Nemes Endre Svédországban élő festőművésszel a művész budapesti, illetve pécsi kiállítása alkalmával, és felkutatta a szülőházát is. Felkeresték és 90. születésnapja alkalmával köszöntötték Mayer Pál vízimolnárt, az egykori legnagyobb helyi céh utolsó képviselőjét, a helyi honismereti gyűjtőmunka régi adatközlőjét. Nem utolsósorban pedig a kör részt vett a vár udvarán álló István király-szobornál és a román kori kápolnában augusztus 20-án megrendezett koszorúzási ünnepségen.

Bővebben ismertetnének egy másik akciót, Pécsvárad archív fényképfelvételeinek, különböző ábrázolásainak összegyűjtését. Meglehető eredményeket hozott ez a gyűjtés, amelynek eredményét a pécsvárad leányvásár alkalmával sikerült kiállítani. Ekkor a Janus Pannonius Múzeum helytörténeti osztályától, annak vezetőjétől, Bezerédi Győző muzeológustól kapott tanácsokat a Kör. Az akció eredményeként mintegy 150 különféle felvett sikerült összegyűjteni. Ezeket a Várbaráti Kör reprodukálta.

Az egyik legrégibb Pécsvárad-ábrázolást a helybeli gyógyszerészcsaládtól kapták: a gyógyszerár-alapító Herry József hagyatékából fennmaradt színezett rajz másolata az 1860-as években ábrázolja a mezővárost. Ennél korábbi fontos ábrázolás Ludwig Rochbock nürnbergi festő és rajzoló rézkarca 1857-ből a mezőváros főteréről, melyet Rochbock a Magyarország és Erdély képekben című könyv számára készített, s eredetijét a pécsi Janus Pannonius Múzeum bocsátotta a kiállítás rendelkezésére. Az egykori mezőváros múlt századi, kézzel rajzolt kataszteri térképével, valamint a gyógyszerár telkének 1839-ben készített címeres adásvételi szerződésével ezek voltak a kiállítás legrégibb és legbecsesebb darabjai. Nem terjedt ki a kiállítás gyűjtőkora a különböző katonai és egyéb térképekre, tovább kutatják azonban a helységről készített ábrázolásokat, mint amilyen például a Varjú Elemér Magyar várak című könyvében szerepelő, ismeretlen eredetű metszet.

A kiállított ábrázolások között legnagyobb számban szerepeltek a községben működött kereskedők kiadásában a századvég és 1945 között megjelentetett képeslapok, az egyesületi képek, mint például a tűzoltósága az 1910-es évekből, egy 1880-ból való enteriőr a mára sajnálatos módon teljesen átalakított régi gyógyszerártól, vagy az a gazdaságtörténeti szempontból is érdekes kép, amely cséplést mutat be 1900 tájáról.

Számos információt hoztak a régi képek az egykori beépültségről, a mára már átalakított eklektikus homlokzatok előtti utcaképről, zsúpfedeles parasztházakról a főutcán és az egykori közvilágítás szép lámpáiról. Szinte senki sem tudná ma már e képek nélkül, hogy a Vár utca közepén állt egykor az itteni szerb templom, s kevesen tudnák, hol volt a Kossuth-szobor eredeti helye.

Sikerült kapcsolatot találni dr. Murányi Iván amatőr fotóművésszel, aki 50 évvel ezelőtt készített hangulatos, szép felvételeket az akkori járási székhelyről. A Várbaráti Kör felkereste levelben a Képzőművészeti Alap Kiadóvállalatot is, amely készséggel bocsátotta a kiállítás rendelkezésére 1959–1975 között készített képeslapjait, valamint sok, forgalomba soha nem került felvételt. Megragadó volt az a szelíd nyugalom, harmónia, amely a község történelmi falai között készült képekből árad, és amelyből, sajnos, ma sem tud vásárolni a Pécsváradon megforduló vendég.

Végezetül még egy gazdag képsorról kell beszámolnunk, és ez a Magyar Távirati Iroda hat kinagyított légifelvétele, amit Járay Rudolf készített 1962 körül, hol térképszerű áttekintést adva a település akkori beépítettségéről, hol pedig művészi erővel adva vissza a jellegzetes Pécsvárad-panorámát.

Mindezekhez kiállítási tárlókba került a hajdani mezővárosi címer, amely Szent György lovagot ábrázolja a sárkánnyal, egy válogatás a nagyközségi közös tanács vb-titkára, dr. Kófiás Mihály által őrzött régi mezővárosi iratokból és végezetül a Pécsváradról megjelent tudományos publikációk. Egy szinte már elfeledett faragott fafigura egészítette ki a történeti kiállítást, az egykori városházának a kapudíszé, amiről a nép azt tartotta, hogy az Milos, az 1850-es években felakasztott betyár portréja.

A kiállítás, amely néhány tárgyi dokumentummal kiegészítve Pécsvárad régi arcát kívánta felvillantani, idősebbek és fiatalok körében is sikerrel ébresztette fel a lakóhely iránti érdeklődést. Az összegyűlt

dokumentumanyag azóta további, viseleteket, mesterségeket, életmódot bemutató régi fényképfelvétellel bővült. Ezeket a Várbaráti Kör feldolgozza és a további kutatások számára hozzáférhetővé teszi. A dokumentumok, tárgyak gyűjtésére, tárolására és megőrzésére a pécsváradi Fülep Lajos Művelődési Központ nyújt feltételeket, és ad meg minden technikai segítséget. A Kör a továbbiakban a tárgyi gyűjtést szeretné erősíteni, hogy egy újabb kiállítás alkalmával a régi Pécsvárad lakóinak életmódjáról számolhasson majd be. Ezt a munkát egészítené ki a különböző történelmi eseményekről, személyekről való megemlékezés helyi gyűjtéssel és a megyében élő kutatók, szakemberek bevonásával.

Gállos Orsolya

Három csángó népművész halálára

Márós György

Csobán György

Nyisztor Mártonné

Az egyházaskozári pávakör közösségéből az elmúlt másfél esztendőben három rendkívül értékes, tehetséges énekes is eltávozott. Mindhárman a népművészet mesterei voltak, és nehéz, küzdelmes életet éltek, akárcsak a többi csángó-magyar, akik a második világháború során, Moldvából kerültek Magyarországra. A magyar népi műveltség legősebb rétegeiből való kultúra örökösei voltak tehát, illő, hogy néhány sorban megemlékezzünk róluk.

1981. november 30-án 81 esztendősen hunyt el Csobán György furulyás népművész, Moldvában, a Bákó megyei Gaiceana község Magyarfalva nevezetű falujában született. A jóval több mint száz moldvai magyar faluban – az 1949–1956 közti éveket nem számítva – soha sem volt és ma sincs magyar nyelvű iskolai oktatás, így Csobán György is román iskolában végzett 7 osztályt. Saját visszaemlékezése szerint 15–16 esztendősen kora óta furulyált rendszeresen, s igen büszke volt arra, hogy 1932-ben játszott a falujukban gyűjtő Domokos Pál Péternek is. Huszonkét éves korában nősült, és nyolc gyermeke született. 1942-ben szökött Magyarországra egyik lányával, aki akkor még csak 11 esztendősen volt, családja csak később követte őt. Hosszú hányódás után, Erdélyen, Bácskán keresztül jutottak a Baranya megyei Egyházaskozárra, ahol végleges otthonra lelt a többi, Moldvából elmenekült magyarral együtt. Furulyája egész élete során elkísérte, kezdettől fogva tagja volt a kozári hagyományörző népi együttesnek. 1981 augusztusában kapta meg a Népművészet Mestere címet, amelynek nem soká örülhetett.

Játéka egészen különleges hangzású volt. Sokan keresték fel és gyűjtötték tőle, nemcsak a népzene tudósai, de fiatal népzeneészek is, akik meg akarták tanulni tőle a csángók táncdallamait és sajátos furulyatechnikáját, de ez utóbbi csak keveseknek sikerült. Gyógyíthatatlan betegsége ellenére sokáig bízott felépülésében, halála előtt néhány nappal még furulyált a betegágyában. Kedvenc dalát játszotta: „S én azért szerettem faluvégén lakni...”

Hatvanhárom esztendő korában, váratlanul hunyt el *Nisztor Mártonné Laczkó Anna*, a pávakör próbájáról hazafelé menet érte a szívroham. Anna néni ugyancsak Bákó megyében, Lábnyik községben született, amelynek lakói a XVIII. század hatvanas éveiben – a madéfalvi vérengzést követően – menekültek Moldvába. Egészen korán, még kis gyermek korában árvaságra jutott, sokat nélkülözött, még többet dolgozott, egyetlen vizsgatálsa az éneklés volt, mert az énekeket igen hamar megtanulta, és élete végéig megjegyezte őket. 1936-ban ment férjhez, és 12 gyermeknek adott életet. Tizenegyen közülük ma is élnek, s itt Magyarországon valamennyien szakmát szereztek, szép, új házakat építettek. 1947-ben látogatába jöttek Egyházaskozárra, majd áttelepülési engedélyt kértek, amit meg is kaptak. Amióta gyermekei felnőttek, rendszeresen eljár a pávakör próbáira és szerepléseire, itt figyeltek föl rá a népzene szakemberei, tudósai. Sokan fölvetették énekeit, különösen balladáit, melyek közül a legismertebbek: Az hol én eljárók; Lúdjaím, lúdjaím; Apámnak a sok szép szava; Balog Józsi; Olyan nap nem süt az égre; A nagyhegyi tolvaj; Három arca.

Nehéz élete ellenére soha nem keseredett el, életében mindig megtalálta a szépet, különösen sok öröme telt a családjában, unokáiban. Egyetlen bánata volt, hogy bár 11 gyermeket fölnevelt, mégsem kapott nyugdíjat. Ő is 1981 augusztusában vette át a Népművészet Mestere címet, s a községi tanács elnöke nem sokkal ezután kérelemmel fordult a Művelődési Minisztériumhoz, hogy Anna néninek méltányosságon alapon állapítsanak meg nyugdíjat. Ezt halála előtt néhány nappal meg is adták neki, de a visszamenőleg kiutalt összeget már nem tudta fölvenni. Különleges, hagyományörző éneklési tehetségét örökölték gyermekei, különösen pedig az unokái, akik már szép sikerrel, eredményesen szerepelnek a pávakörben.

1982 decemberében 79 esztendő korában hunyt el *Máris György*, a Moldvából hazatelepült csángó-magyarok egyik legjobb táncosa, éneke, furulyása. Ő a Szeret folyó jobbpartján levő Klézsnén született, s már kicsi gyermek kora óta énekelt, táncolt és furulyázott. Élete végéig megőrizte a Moldvából hozott kulturális értékeket, különösen sajátos zamatú furulyajátékának gazdag díszítésében mutatkozott meg ez az örökség. Még életében igen sokan látogatták és vették fel meséit, énekeit, furulyájának hangját. Sok dala, tánca szerepel ma is a kozári pávakör műsorában. Nagybetegen, botra támaszkodva is igyekezett részt venni az együttes szereplésin.

Szeretettel őrizzük a népművészet e három kiváló mesterének, pávakörünk nagyszerű egyéniségeinek emlékét. Sajnos sokak számára szinte érthetetlen, hogy ezek az idős parasztemberek milyen hallatlan lelkesedéssel, fáradtságot nem ismerve őrizték a hagyományt, milyen önzetlenül jártak a próbákra és a szereplésekre. Úgy érzem, a jövőben sokkal jobban kell vigyáznunk együttesünk idős tagjaira, hogy megkönnyítsük számukra az élet egyre nehezedő terhének elviselését, továbbá megóvjuk őket attól, hogy a sokszor lelketlen és önző „gyűjtők” visszaéljenek szívességükkel, de ugyanakkor segítségükkel abban, hogy a moldvai csángók történelmét és műveltségét valóban szívükön viselő kutatókkal minél gyakrabban találkozhassanak, s szép, emberi kapcsolatot alakíthassanak ki velük.

Albert István

Szigetvári szimpozium *Zrínyi Miklós* születésnapján. A katonaköltő *Zrínyi Miklós* 1620. május 1-én született. A régi magyar irodalom legkiválóbb költője, a XVII. századi Európának egyik legtehetségesebb hadvezére és hadtudományi írója igen sokoldalú ember volt. Széles körű műveltségének, kiterjedt érdeklődésének bizonyítéka a csáktornyai gazdag könyvtára. Ő maga hét nyelven írt és olvasott, ismerte a korabeli tudományok leglényesebb eredményeit. Könyveit két évvel tragikus halála előtt leltározattatva témakörönként csoportosítva. Gazdasági témájú könyvei között szerepel egy kéziratos szakácskönyv is „a kőzeteknek a főzéséről”. A magyar gasztronómiai irodalomnak ez a ritka szép emléke most kapta meg az őt megillető figyelmet: a Magvető Kiadó megjelentette. A dr. Király Erzsébet jegyzeteivel és dr. Kovács Sándor Iván bevezető tanulmányával ellátott kötetet szinte napok alatt elkapkodták a könyvesboltokból.

A Szigetvári Idegenforgalmi Kirendeltség, a Várbarát Kör és az Oroszlán Étterem 1983. április 30-án műsoros vacsoraestet, „szimpoziumot” rendezett *Zrínyi Miklós* emlékére, *Berényi Imre* mesterszakács *Zrínyi* szakácskönyvéből két ötfogásos menüt állított össze, ezeket szolgálták fel a *Zrínyi*

képével díszített, gyertyákkal megvilágított étteremben. Valamennyi vendég dicsérte az ételeket, egybehangzóna megállapították, hogy *Zrínyi*nek ilyen vonatkozásban is jó ízlése volt. A szimpozium alatt *Kovács Sándor Iván* egyetemi docens mondott magásróptű pohárköszöntőt *Zrínyire*, és méltatta szakácskönyvének összeállítását is. A lakoma vendégeit a Budapesti Bakfark Bálint Lanttrio és a Kecskés Együttes szórakoztatta korabeli hangszereken előadott „mulató énekekkel”. *Mira Valenta* és *Igor Pomykalo* zágrábi művészek pedig XVI–XVII. századbeli horvát históriás énekeket, virágénekeket és bordalokat adtak elő. Nagy sikert arattak *Balassi Bálint* és *Pálóczi Horváth Ádám* mulató énekei, továbbá a hódoltság kori török dalok. Az már pusztán véletlen volt, hogy *Zrínyi Miklós* 363. születésnapján éppen 363 vendég foglalt helyet az asztaloknál. A lakoma éjfélig tartott, mindenki jól érezte magát, jól mulatott, és közben a szimpozium vendégei hasznos ismeretekkel, maradandó élményekkel is gazdagodtak. Ez a rendezvény közművelődési szempontból is jelentős kezdeményezés: nemcsak ismereteket, esztétikai élményeket nyújtott, hanem fehér asztal mellett Szigetvár lakóit is közelebb hozta egymáshoz.

(Molnár Imre)

A pécsvárad Kossuth-szobor az eredeti helyén, Képeslap az 1910-es évekből

*

Az 1800-as évek végén készült kép a pécsvárad gyógyosztártárról és Dvorszky Béla gyógyoszerészről

Ára: 6 Ft

1983/5

HONISMERET

Műemlék házak
Sopron belvárosában
(Szabó Jenő felvétele)